

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**СОЦІОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА:
ЧИСЛА І СМИСЛИ**

Матеріали Міжнародних соціологічних
читань пам'яті Н.В.Паніної

Київ
2011

ББК 60.5

С 69

С 69 **Соціологічна культура: числа і смисли. Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В.Паніної / За наук. ред. Є.І.Головахи та О.Г.Стегнія. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2011. – 172 с.**

ISBN 978-966-02-6223-2

Книга містить доповіді IV Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В.Паніної та есе учасників конкурсу “Кращий молодий соціолог року – 2011”.

Для професійних соціологів і всіх, хто цікавиться соціологією та її місцем у сучасному суспільстві.

ББК 60.5

В оформленні обкладинки використано малюнок Н.В.Паніної.

Рецензенти:

О.Д.Куценко, доктор соціологічних наук

О.Г.Злобіна, доктор соціологічних наук

Затверджено до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України. Протокол № 6 від 25.11.2011 р.

ISBN 978-966-02-6223-2 © Інститут соціології НАНУ, 2011

Зміст

<i>Олександр Стегній</i> . Передмова	5
РОЗДІЛ І	
МАТЕРІАЛИ ЧЕТВЕРТИХ МІЖНАРОДНИХ	
СОЦІОЛОГІЧНИХ ЧИТАНЬ	
ПАМ'ЯТІ НАТАЛІЇ ПАНІНОЇ	
ПРИВІТАННЯ	
<i>Валерій Ворона</i> (директор Інститута соціології НАН України)	8
От слов и чисел к смыслам	8
<i>Віль Бакіров</i> (президент Соціологічної асоціації України) Привітання від САУ	11
<i>Сергій Пролєєв</i> (президент Українського філософського фонду) Інтелектуальне партнерство соціології та філософії	11
ДОПОВІДІ	
<i>Пал Тамаш</i> (директор Інститута соціології Академії наук Венгрії) Постпланирование и посттранзит: новый взгляд на социологию как инструмент для социальных экспериментов	15
<i>Роман Ленчовский, Владимир Паниотто, Валерий Хмелько</i> (Киевский международный институт социологии, Национальный университет «Киево-Могилянская академия») К соединению смыслов и чисел в отображениях социальной реальности (из опыта поиска путей)	25
<i>Андрій Горбачик</i> (декан факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка) Соціологічна культура: від осмислення чисел до числення смислів	54

<i>Сергей Дембицкий</i> (ведущий социолог Института социологии НАНУ, лауреат конкурса “Кращий молодий соціолог року – 2008”) Методологическая культура социологии: числа, числа и числа	60
<i>Татьяна Загороднюк</i> (младший научный сотрудник Института социологии НАН Украины) Наталья Панина: критерии социологической культуры	71
<i>Наталья Костенко</i> (зав. отделом Института социологии НАН Украины) Социология как приключение в предлагаемых обстоятельствах	82

РОЗДІЛ II

ЕСЕ НА КОНКУРС

“КРАЩИЙ МОЛОДИЙ СОЦІОЛОГ РОКУ–2011”

<i>Юлія Белікова</i>	91
<i>Александр Голиков</i>	98
<i>Наталія Гусак</i>	108
<i>Дмитрий Заец</i>	114
<i>Мальвина Клименко</i>	118
<i>Тетяна Любива</i>	122
<i>Алексей Мусиездов</i>	126
<i>Ирина Нечитайло</i>	132
<i>Лілія Овчиннікова</i>	140
<i>Ольга Пахолок</i>	146
<i>Евгения Прохоренко</i>	148
<i>Юлія Серета</i>	154
<i>Данило Судин</i>	160
<i>Світлана Шевченко</i>	166

Передмова

Наш конкурс відзначає перший ювілей. Нам п'ять років. За цей період учасниками конкурсу “Кращий молодий соціолог року” стали понад п'ятдесят українських молодих соціологів, які представляли свої навчальні та наукові заклади з десяти міст України. Найбільш активними виявились соціологічні спільноти першої та другої столиць нашої країни, молоді інтелектуали яких становлять дві третини від загальної чисельності конкурсантів. Безумовно, географія конкурсу має бути дійсно загальнонаціональною, тому в наступних роках ми сподіваємось на участь молодих соціологів з усієї України, тим більше, враховуючи поширення викладання соціології у вітчизняних університетах, розвиток прикладних соціальних досліджень та власне соціологічної науки в нашій країні.

За перші п'ять років золотими та срібними медалістами конкурсу Соціологічного центру імені Н.В.Паніної стали п'ятнадцять молодих вчених зі Львова, Харкова та Києва. Окрім того, починаючи з 2008 року в межах конкурсу була встановлена додаткова премія імені І.М.Попової за кращу практичну роботу, яку отримали четверо конкурсантів.

Доброю традицією проведення конкурсу стали Соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної, які проводяться в день її народження 10 грудня, коли і оголошуються переможці та лауреати. Учасниками читань є визнані зарубіжні та вітчизняні соціологи старшої генерації, а також самі конкурсанти. Збереженню історичною пам'яті про наш конкурс

“Молодий соціолог року” слугують щорічні збірки матеріалів соціологічних читань, які вміщують всі виступи їх учасників та тематичні есе конкурсантів.

Щорічний вибір нової теми есе вимагає від членів конкурсної комісії неабияких креативних зусиль, оскільки мета такої форми творчості – побачити соціологічну уяву молодих соціологів, сподівання на появу свіжих думок та неординарних поглядів. Тому не випадково темами есе були: сучасний стан і перспективи розвитку соціології в Україні і Європі; соціологія та суспільство сьогодні; соціолог між покликанням і визнанням; соціологічна культура: числа і смисли.

Темою есе цього річного конкурсу є соціальна реальність: фантазії та знання. Одним з можливих пояснень важливості обраної теми є пересторога втрати соціологією своєї дисциплінарної, прагматичної та ціннісної ідентичності у випадку, якщо ця наука не зможе відокремити знання про реальність від реальності знання.

В роботах учасників конкурсу артикулюється існування двох специфічних стратегій соціологічного пізнання соціальної реальності, а саме – уявлення і мислення як реальних дослідницьких практик соціолога. Конкурсанти не безуспішно намагаються в своїх роздумах і міркуваннях, необтяжених формою есе, відповісти на доволі не прості запитання про співвідношення в соціальній реальності людського вимислу та можливості емпіричної перевірки фактів соціологічного спостереження; розглянути соціальну реальність як суб’єктивне бачення дійсності, створене людською уявою, або як об’єктивну реальність; існування єдиної чи множинної реальності відповідно до варіацій людського уявлення про неї. Молоді соціологи вказують на виклики, з якими стикається соціальний дослідник, аналізуючи соціальну реальність, а саме: неконкретність, ізольованість, помилкова опозиційність, деактуалізованість та гіперреальність.

Дійсно, знання про соціальну реальність не є ані повністю досяжним, ані повністю вичерпним, ані повністю ustalеним. На думку конкурсантів, від сучасного соціолога вимагається готовність до того, що поле його дослідження є полем фантазій індивідів, покладених в основу їхніх дій; бути, за словами конкурсантки цього року, Лілії Овчиннікової, актором, іноді режисером та сценаристом, щоб мати змогу перетворитися на діючого актора з великої літери.

РОЗДІЛ І

МАТЕРІАЛИ ЧЕТВЕРТИХ МІЖНАРОДНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ЧИТАНЬ ПАМ'ЯТІ НАТАЛІЇ ПАНІНОЇ

Привітання

Валерій Ворона

директор Інститута соціології НАНУ, Київ

ОТ СЛОВ И ЧИСЕЛ К СМЫСЛАМ

Уважаемые коллеги!

От имени дирекции Института социологии НАН Украины я приветствую всех, кто счел возможным и нужным принять участие в научной конференции, посвященной творческому и, что не менее значимо для социологов, нравственному наследию нашей талантливой современницы – обществоведы, самоотверженно служившей социологической науке Наталье Викторовне Паниной.

Социологическая культура, как и культура вообще – тема вечная и неисчерпаемая. Здесь, несомненно, есть что обсуждать. И еще больше проблем, как добиться, достичь господства социологической культуры. Прежде всего, в нашем социологическом сообществе, не говоря уже о пользователях результатами социологических исследований (журналисты, политики, органы власти и управления, общественные организации).

Конечно, не просто найти согласие даже в понимании культуры при господстве в обществе аномийной деморализованности, не говоря уже о путях и механизмах утверждения социологической культуры в украинском обществе. Но, как говорится, лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать.

Наталья Викторовна была у всех нас на виду последние почти 20 лет ее жизни. И она олицетворяла для меня и многих социологическую культуру. Все мы видели, как дорого она платит своей жизнью за эту привилегию быть носителем культуры. И суть социологической культуры четко, на мой взгляд, зафиксирована на самой медали им. Натальи Паниной всего в трех словах: честь, достоинство и профессионализм.

И для тех, кто уже носит эту медаль и кто ее получит сегодня, никакой фальши, приспособленчества, а тем более, угодничества в трактовке результатов социологических исследований, как и в методике их проведения, не может быть и речи. Как это было недопустимо даже в мыслях Натальи Викторовны. Она чувствовала фальшь и дилетантство на расстоянии и была абсолютно нетерпима к ним. И проверки Натальей Викторовной результатов полевых исследований даже для такого признанного социолога, как Николай Николаевич Чурилов, полагаю, были страшнее, чем проверки КРУ!

В дискуссии о социологической культуре, кроме «чисел» и «смыслов», думаю, не обойтись без «слов», то есть понятий и категорий социологической науки. И тема конференции тогда будет звучать: «Социологическая культура: слова, числа и смыслы». Согласитесь, нельзя вести научную дискуссию не выяснив понятия, которыми мы пользуемся. В социологии в особенности. Разбору отдельных понятий — к примеру: субъект, личность, актер, агент

(или других понятий) – посвящаются целые исследования, иногда и докторские. Даже общепринятые, казалось бы, понятия украинская социальная реальность наполняет зачастую иными смыслами. Думаю, в нашей дискуссии будет уместно обратиться и к недавно вышедшей работе Евгения Ивановича Головахи «Психология и другие смешные науки» – небольшой по объему, но обширной по содержанию и глубокой по смыслам.

В среде украинских социологов нельзя не видеть размежевания: одни считают социологию сугубо эмпирической наукой и в основном оперируют цифрами, другие – сводят социологическую науку к овладению ее понятиями и категориями, т.е. к словам. При этом невольно вспоминаешь бессмертное «Горе от ума»: «Словами диспуты ведутся, из слов системы создаются!»

Но без выяснения смыслов, сущности явлений нет и науки. Наталья Викторовна никогда не играла ни цифрами, ни словами. И «числа», и «слова» (понятия), без которых невозможны социологические исследования, должны ясно и понятно выражать смыслы, а не затуманивать их. Так всегда было у Натальи Викторовны. Надеюсь, что все участники конференции будут максимально стремиться к сохранению этой плодотворной, и, на мой взгляд, исследовательской традиции.

Віль Бакіров
президент Соціологічної асоціації України

ПРИВІТАННЯ ВІД САУ

Шановні колеги, перш за все хочу привітати всіх присутніх, особливо молоду генерацію соціологів з такою подією, яка є однією з головніших подій нашого соціологічного життя, це традиційні Панінські читання. І від імені правління Асоціації ми всіх вітаємо, бажаємо нашій роботі плідних дискусій, теплого спілкування і інтелектуального збагачення. Хочу, користуючись цією нагодою, сказати слова щирої подяки Євгену Івановичу Головасі, завдяки якому так довго триває ця традиція, велике спасибі Інституту соціології НАНУ на чолі з його директором, академіком Вороною і всім, хто взяв участь в організації цієї події.

Сергій Пролеєв
президент Українського філософського фонду

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО СОЦІОЛОГІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

Шановні колеги, щиро вітаю вас з нагоди проведення Міжнародних читань, вже сама назва яких містить сильний евристичний посил. Мені приємно побачити у програмі чимало знайомих імен – представників як старшого, так і молодшого покоління. Ще більше імен незнайомих, що також радує – адже свідчить про збільшення лав соціологів.

Кожна наука досягає по-справжньому продуктивних результатів і отримує перспективи розвитку, коли розгортає

свої дослідження в режимі співпраці з представниками інших наук. Мабуть, найближчими партнерами соціології є математика та філософія. Можливо, остання частина цього твердження когось здивує. Відтак спробую її пояснити в контексті тематики цього річних читань.

Соціолог, як ніхто інший, гостро відчуває значущість питання: “Який сенс мають числа?”. Мабуть, навіть для математика це питання не є настільки наріжним. З двох причин: по-перше, математика працює не так суто з числами, як зі способами їх організації та зв'язків, що їх узагальнено можна назвати обчисленнями, і наочним виразом чого слугують математичні формули. А по-друге, і це ще важливіше – за числами соціології стоять люди та їх долі, що створює ситуацію особливої відповідальності справи, яку робиш. Інколи соціологічні числа здатні, образно кажучи, перевернути світ.

Природа і смисл числа залежить від того, кого пораховано.

Вдамося до елементарного прикладу. Який результат має додавання $1+1$? Лише в царині математичних абстракцій результат завжди однаковий – 2. Натомість, дві краплі, злившись, дадуть одну в підсумку. Дві машини назустріч одна одній – буде, на жаль, купа уламків. Двоє – чоловік та жінка – створюють у підсумку велику вірогідність трьох. Якщо, звісно, сподобаються одне одному.

Кількості у соціології – не порожні абстракції. Це числа, які потребують інтерпретації не як числа, а як вирази інших сутностей. І якраз через це соціологія має пряму й щільну дотичність до філософії, раз у раз перетинаючись з нею.

Це начебто парадокс. Адже філософію звикли поєднувати з цариною абстракцій. Але якраз не-абстрактність соціологічних чисел створює змістовний, інтелектуальний контакт соціології з філософією. Бо наріжне питання, з яким зустрічається соціолог в процесі своєї роботи, вигля-

дає вельми спантеличуюче: а що я, власне, порахував? Можна, наприклад, констатувати, що певна кількість виборців проголосувала за даного кандидата (якщо, звісно, вибори не проходять в Україні, де ганебною звичкою стало викривлення, фальсифікація результатів виборів. Тут радше соціологія мала б сказати, дивлячись на цифру голосів за того чи того кандидата, яка частка з цього фальсифікована — додана чи віднята). Але ж подані на виборах голоси означають підтримку. Підтримку чого? Особи кандидата, його програми, чи викривленого рекламного образу, створеного мас-медіа, чи чогось іншого? Ситуація дуже неоднозначна.

Це співвідношення між дійсністю людей та соціологічними цифрами, що цю дійсність прагнуть засвідчити та схопити, складає не лише суто соціологічну чи культурологічну, а й власне філософську проблему. Філософія створює особливі можливості для розуміння людини та її природи — ті можливості, якими не варто нехтувати.

Від цього змістовного зв'язку справи соціології та справи філософії, про який ще багато можна було б говорити, хотів би перейти до живого людського зв'язку колег, які працюють, зрештою, у спільній царині гуманітарного знання. Хай ці слова не бентежать тих, хто принципово розводять й навіть протиставляє гуманітарне і соціальне знання. В цьому розмежуванні є певний сенс, але є сенс і в тому, щоб пам'ятати: всі соціальні утворення є присутньо людськими, а відтак — гуманітарними величинами.

Результатом нашої роботи є не тільки значення — чи то у вигляді відвернених ідей філософії, чи то у вигляді соціальних фактів соціології. Як філософи, так і соціологи роблять спільну справу, кінцевий підсумок якої полягає у створенні інтелектуальних можливостей жити у суспільстві краще, ніж це здається можливим на перший погляд.

Соціальна наука, яка не торує шлях до кращого стану речей, до кращого майбутнього нашого спільного життя, не має кінцевого виправдання і є марною справою.

Хотілося б від імені філософської спільноти, яку я як президент всеукраїнського об'єднання професійних філософів маю честь до певної міри представляти, побажати колегам у соціології — особливо молоді — відчувати це високе покликання вашої справи. І якщо навіть дійсність цієї справи не завжди відповідає покликанню — не миритися з цим. А робити все для того, щоб наша фахова справа мала найбільший сенс та позитивний ефект. Бо смисл мусять мати не лише цифри, а й те, що ми робимо; і марною може бути не лише певна справа чи наука, а й власне прожите життя. Не допустити цього — не лише можливість, а й внутрішній — перед самим собою — обов'язок кожної людини, що має розум та гідність. Спробуємо цього прагнути — а раптом вийде? І певен, що за взаємної підтримки інтелектуалів — вийде краще.

Доповіді

Пал Тамаш

*директор Інститута соціології
Академії наук Венгрії*

**ПОСТПЛАНИРОВАНИЕ И ПОСТТРАНЗИТ:
НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА СОЦИОЛОГИЮ КАК ИНСТРУМЕНТ
ДЛЯ СОЦИАЛЬНЫХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ**

Уважаемые коллеги, большое спасибо за приглашение.

Я попытаюсь Вам продемонстрировать определенный подход, который я назвал «классическим подходом социологии науки». Буду оперировать понятиями, которыми оперирует социология науки. В своем выступлении я хотел бы показать, каким образом, когда создаются числа или смыслы, они позиционируются в социально-политическом силовом поле. И то, как вы говорите, о чем вы говорите, какие цифры и в каком виде преподнесите — определяется этим самым социально-политическим силовым полем.

Классическая социология науки рассматривает науку в двух пластах. И эти пласты слабо соединены. Когда вы говорите: «числа и смыслы» — это когнитивная сторона, это знание. Но классическая социология науки занимается не знаниями, а производителями знания и факторами, в которых это знание производится и потом может показывать, что это знание, которое ими производится, создается в определенной ситуации, — это первое. Я начну говорить о социальных реалиях социологии в странах трансформации и после этого попытаюсь показать когнитивные, управленческие и другие аспекты.

Второе, что я хотел бы подчеркнуть в названии доклада — это дисциплинарная стратегия. Здесь я исхожу из

того, что есть парадигмы, которые управляются сами, есть общее понятие (на данном этапе, у данного сообщества, что такое реальность). Но даже Томас Кун говорит о том, что социология — это дисциплина без парадигмы. Мы очень любим говорить о парадигмах в социологии. По Куну, в физике есть парадигмы, в социологии — парадигм нет. Есть верования, взгляды, традиции и т.д., — их объединяет определенная традиция профессии, заключающаяся в том, что есть определенная группа людей, и эта группа называет себя социологами. В разных странах разные группы называют себя социологами. Поэтому я говорю даже в посткоммунистических обществах не о социологии, а во множественном числе — о социологиях. Я считаю в методологическом плане это важным.

Я начал бы с того, что у нас в начале XIX века есть глубокое разделение классической социологической традиции:

Первая традиция связана с Просвещением: это Конт, Дюркгейм, — это позитивистская социология, это социология, которая пытается быть похожей на естественную науку и которая думает, что измерение можно сакрализировать. Это социология называет себя наукой, потому что измеряет. Это позитивистская социология Просвещения — одна глубокая традиция, которая исходит из того, что социальную реальность можно познать, можно понимать.

Есть и другая традиция, которая, начиная с XIX века, противоположна позитивистской, я ее называю романтической традицией. Фактически, в духовной жизни Европы в начале XIX века происходит раскол: есть традиция Просвещения, которую многие считают ведущей для того, что сейчас называют социологией. Но возникает и другая ветвь общественной науки — романтическая, которая отвергает это. Здесь речь идет об интуиции, культуре. Основой второго подхода является культура. И если позитивист-

ский подход был французским, то этот подход (романтический) — немецким. Это говорит о том, что естественные науки и науки о духовности — разные. А социология своими корнями уходит в науку о духовности, поэтому говорить там о числах бессмысленно. Духовность числами можно измерять, но в XIX веке — она еще не измерялась. Я сейчас не говорю, кто прав, кто виноват, я рассказываю о духовной традиции. Там есть хорошие имена, например, Гердер, есть и другие мыслители, чьи работы выполнены на стыке философии и исторической социологии. Одним словом, у нас уже в начале XIX века появляется раскол в традициях.

Заказчиками этих двух традиций в конце XIX века были разные типы государств. Позитивистская социология, социология с данными была важной составляющей общества благосостояния, где хотели управлять обществом, хотели сблизить прослойки, хотели нивелировать разницу и т. д. Соответственно, для этого нужны были цифры. Были созданы определенные типы производства знания, которые обслуживали государство, которое хотело для себя иметь четкое представление о том, чем оно управляется. Если бы не было этой потребности в управлении — не было бы потребности в числах. Числа нужны были для того, чтобы на их основе управлять. Конечно, можно было выбрать другие числа. Здесь очень интересный методологический вопрос, как цифры генерируются. Я просто подчеркиваю, что эти числа появились и эта традиция укрепилась, потому что была программа общества благосостояния.

Другая традиция, духовная, культурная, оказалась таким же важным течением в формировании национального государства. Такому государству нужны были не числа, а мифы. Не социальными слоями хотели управлять, а духовными процессами. Хотели создать и воссоздать тради-

цию. Следовательно, прототипам социальной политики нужны были числа и социологи, а прототипам «националов» нужны были производители национальных идеологий и мифов: это литературоведы, это антропологи, это культурологи, это философы. Я не говорю, что одно хорошо, а другое плохо, просто это разные традиции, и разные традиции генерировали определенный тип государства. И у этого государства был соответствующий заказ.

Позитивистская социология Просвещения очень сильно связана с обществом благосостояния и очень слабо связана со строителями культуры, строителями традиций, мифов и т.д. Там нужны культурологи, литераторы — не социологи. Материал другой, «строительная каша» другая. Поэтому получается, что строители национального государства больше интересуются романтической социологией, меньше позитивистской.

Но если мы посмотрим на историю посткоммунистической трансформации с этой точки зрения, то можно выделить три фазы (конечно, в разных типах государств возможны вариации):

- 1) 90-е годы,
- 2) начало и середина 2000-х,
- 3) конец 2000-х,

Во-первых, 90-е годы — то, что мы называем «начало транзита». В моем понимании, это был период не социальной, а геополитической революции. Верхи и низы остались там, где они были. Конечно, расстояние между ними сильно изменилось, но те, кто были начальниками, остались начальниками, просто искали себе новых геополитических хозяев в этой ситуации. Если это геополитическая революция, которая потом была связана с деловыми, экономическими и другими процессами, социальность в этом случае была вторичной, у социологии в этой ситуации нет

роли. Если нужны интерпретаторы геополитической трансформации, ими будут не социологи, а политологи, экономисты, юристы. Социологи для этого не нужны, если нет радикальной переориентации. Исходя из этого, в 90-е годы социология, хоть и чувствовала, что возрождается, но она попала в структурный кризис. Структурный кризис заключался в том, что в годы перестройки прогрессивная часть интеллигенции думала о том, что будет социальная революция, что номенклатура исчезает, и появится новая социальная структура, соответственно нужна будет наука социология, которая это все объясняет, которая станет идеологией этой трансформации. Потом выяснилось, что трансформации в первичном виде нет, соответственно, социология не нужна. И это было воспринято как структурный кризис социологии первой фазы посткоммунистической трансформации.

Потом началось укрепление позитивизма, потому что государство под влиянием новой геополитической ситуации и внутренних проблем все-таки нуждалось в данных. Выясняется, что для управления обществом нужны данные, а этих данных нет. Соответственно, все 90-е годы и первая половина 2000-х — это период дефицита данных. В этот период данные генерировались таким образом, что было накоплено очень много ненужных данных. И борьба с ненужными данными заняла столько энергии, человеческих усилий и знания, что очень часто не оставалось времени для производства тех типов знания, чисел, которые были нужны. Это вторая фаза.

Но в последние 3-4 года выясняется, что стираются грани между «националами» и «социалами»: социалы нуждаются в идеологии, а националы не могут только на традиции построить свое общество. И получается так, что одним нужно одно, другим — другое, одни не понимают в

этом, другие — в том, а в итоге получается весьма своеобразная, я бы сказал, «каламбурная» ситуация в социологии. Много заказчиков, но каждый заказывает не то, в чем он специалист. В результате этого ты можешь временно думать, что у тебя очень выгодное положение. Когда мой заказчик хочет у меня что-то заказывать и не понимает, что именно, тогда я могу ему продать все, что мне в голову приходит. Это такая ситуация, которая на наших глазах переходит в следующую фазу, которую я называю «запоздалым восстанием масс». Это появляется и в Центральной Европе, и в постсоветском пространстве. Люди 20 лет строили новую жизнь и так смертельно устали, что одним уже «все до лампочки», а другие готовы к левым, правым, социальным, национальным — все равно — главное, чтобы были какие-то простые объяснения. Самое главное для этого восстания масс в ситуации хронического недосыпания: народу объяснения не нужны, так как, если начинаешь научно объяснять, это слишком сложно, это люди не понимают, они устали, им это не нужно. Им нужны очень простые вещи, в каком-то очень популистском варианте. И здесь получается, что тем политикам, которые обслуживают эту усталость (или запоздалое восстание), никакая социология не нужна — ни романтически философская, ни цифровая, потому что нам, политикам нового поколения, это не поможет, а если не поможет — оно бесполезно. Можем продолжить по привычке это заказывать, но зачем: в наших проблемах, в диалогах с демосом это не поможет. Зачем мне на таком прикладном уровне качественные исследования общественного мнения, если я знаю, что, во-первых, общественным мнением легко манипулировать, во-вторых, я все равно принимаю такие шаги, которым общественное мнение не очень интересно.

Но все-таки получилось так, что поставщики социологического знания, несмотря на эти сложные условия заказа, продолжали работать и выдавали какой-то первичный продукт в разные годы трансформации.

Начиная от 1985-1995 года (перестройка и первые годы после перестройки) – и политическим элитам, и интеллигенции, и населению нужен был язык, слова. Те слова, которые были (из коммунистического прошлого), не могли объяснять новую ситуацию. И в связи с этим социология и другие общественные науки были поставщиками смыслов. Не числа, а смыслы были нужны, даже не смыслы, а слова, язык. Язык, на котором люди сами могли бы объяснить, кем они являются. Значит рынок, по-моему гипотетическому предположению, был рынком смыслов, или (в основном) рынком языка.

Примерно с 95-го года у управленцев появляются проблемы с цифрами, и примерно с 1995 года до 2005 – нужны цифры, данные. Смыслы никого не интересовали, нужны были цифры: на 5% больше – на 5% меньше, в килограммах, тоннах, градусах, неважно, главное – это «больше-меньше». Это длилось около десятилетия.

Последние несколько лет заказ раздваивается. Сначала по одной линии возникает потребность в системной интерпретации. Все-таки до 2005-2006 года ни элиты, ни широкие слои населения не думали о том, что строили, что это такое, в чем они живут. Новое определялось, как «не старое». Примерно лет пятнадцать назад достаточно было сказать о новом обществе – не советское или же постсоветское, а какое это общество, об этом вопрос не ставился, массового социального заказа не было. Но последние годы уже недостаточно сказать, что это общество «не советское». Постсоветское или не советское – этого уже недостаточно, нужны новые системные интерпрета-

ции. Готова ли социология давать эти системные интерпретации – это открытый вопрос. Появляется второй социальный заказ: строение демократии с предложением интерпретации. И числа, и смыслы нужны для просвещения населения, потому что сначала ты должен просвещать население об альтернативах реалей, а потом уже можно говорить о выборе. В конце 80-х в Австрии было социал-демократическое правительство, и была очень большая дискуссия – запустить или не запустить атомную электростанцию, в то время это было сразу после Чернобыля, были опасения. И они сказали, что мы должны организовать дорогостоящие кампании, должны людям объяснять, мы должны рассылать ученых по всей стране и должны показать им разные стороны этого, и после принимать решения. Это очень просвещенный вариант, хорошая версия социал-демократизма, но дело в том, что, когда я говорю о политическом заказе на демократию, я имею в виду это, хотя мы знаем из этого австрийского опыта, что население реагирует совершенно не так, как нам кажется, потому что в результате всей просветительской кампании население отвергало атомную энергетику залпом. Потом, когда пытались выяснить, что люди поняли, оказалось, что люди ничего не понимали. Они понимали только то, что если государство тратит столько денег на их просвещение по этому делу, то, по всей вероятности, это очень опасно, и поэтому они должны голосовать против.

В результате всего, о чем мы говорили, создаются ролевые пакеты социологии. Создаются академические племенные режимы, и ученые, исходя из этих заказов, ведут себя как племена с определенными тотемами: вот у этих тотем, например, воробей, у других – орел. И это не просто метафора, это можно очень хорошо измерять по купле-продаже свежих выпускников, аспирантов, докторантов.

Фактически, если мы посмотрим на реальный рынок труда, как они устроены, куда их можно устроить, где их покупают, — очень четко выявляются границы между этими племенами, межплеменные продажи-покупки очень редки. И здесь вырабатываются репутационные режимы, это те режимы, которые управляют рынками этих племен. Эти репутационные режимы можно измерять: какой там нормативный консенсус, и какой там конфликт, и потом, какие уровни консенсуса и конфликта. Это показывает, насколько данная академическая часть интегрирована, это абсолютно четко измеряется сетевыми методами. Мы можем измерять, как удастся пристроить свежего аспиранта, докторанта, и здесь очень четко вырисовываются реальные границы солидарности в данном сообществе, — кто с кем солидарен и насколько. Есть очень четкие техники измерения сетей, репутации, купли-продажи, какие там иерархии — сильные или слабые.

Следует сказать, что начинается без нашей воли восстановление дисциплинарных границ, каким-то образом идет реконструкция репутационной системы в науке. При чем получается так, что старые системы (ВАК и прочие) не работают, научная анархия не выгодна производителю, но если ВАК не работает, тогда нужны новые системы репутации, которые говорят: это хороший продукт, это — плохой. Если эта система пожизненного присвоения звания хорошего производителя не работает, тогда вместо оценки производителя надо переходить к оценке продукта. Это новая репутационная система науки, — то, что социология делает уже сейчас. Следующее: это то, что продолжается циркуляция элит общественных наук между дисциплинами, снижается статус дисциплин в зависимости от социальных заказов государства и, может быть, гражданского общества, но не науки.

Может быть, я чересчур фокусируюсь на социальных заказах, но есть науки, у которых сильная парадигма, у которых есть «сильный костяк», и которые управляются силой внутреннего контроля (физики сами знают, что такое хорошая физика, что такое плохая физика). Социологи никак не могут договориться, какая социология хорошая, какая плохая. Социология, вообще, управляется средой, она тот вид живого существа, у которого нет позвоночника, нет костяка, которая формируется под влиянием внешней среды. В связи с этим появляются очень интересные моменты, связанные с постакадемическим производством знания, где вместо академических оценочных систем появляются и другие системы – у заказчика, у производителя. В этой модели исчезает фундаментальная наука, точнее, фундаментальная наука есть, но она говорит о научных принципах, которые нужны для решения конкретных социальных задач. Без решения социальной задачи нет фундаментальной науки в этой «постэкономической» науке, из этого следует новое представление о возможных ролях публичных интеллектуалов, – фактически исчезает грань между академическим и публичным интеллектуалом. Публичный интеллектуал рано или поздно должен стать академическим. И академический ученый, если хочет самоутвердиться, если хочет получить большие гранты, если хочет, чтобы на его направление обратили внимание, должен переходить в роль публичного интеллектуала, исходя из принципа: лучше тебя никто твой научный маркетинг не сделает.

Роман Ленчовский

*ст. научный сотрудник Киевского
международного института социологии*

Владимир Паниотто

*профессор Национального университета
«Киево-Могилянская академия»*

Валерий Хмелько

*зав. кафедрой социологии Национального
университета «Киево-Могилянская академия»*

**К СОЕДИНЕНИЮ СМЫСЛОВ И ЧИСЕЛ В ОТОБРАЖЕНИЯХ
СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ
(из опыта поиска путей)**

Посвящается памяти Леонида Финкеля

Эта статья — своего рода краткий отчет трех социологов о своих поисках путей к единению чисел и смыслов в отображении этнонациональной структуры нашего общества. Трех, пришедших в социологию с общим видением основного смысла занятия социологией, хотя и шедших к ней от разных университетских специальностей: Роман Ленчовский — от философии, Владимир Паниотто — от математики, Валерий Хмелько — от теоретической физики и философии.

А начались эти поиски около 30 лет назад, в конце 70-х, когда четверо — вместе с нами тремя и наш общий друг, безвременно ушедший из жизни математик-программист Леонид Финкель — собрались однажды вместе, чтобы обсудить, что же собой представляет наше общество, как оно будет меняться дальше и что и как в нем надо бы изменить. Это были так называемые годы застоя, обстановка в стране была тяжелой, ложь, подавление любой

самостоятельной мысли в попытках познания общества, ритуальные собрания — в общем, кто пережил, тот знает, кто не пережил — навряд ли представит. Наш неформальный и полуподпольный семинар пришел к выводу, что самая важная характеристика общества — это гуманность, человечность отношений между людьми, взаимопомощь, приоритет отзывчивости, доброжелательности в структуре их ценностей. Это, собственно, тот фактор, который делает нашу жизнь наполненной смыслом даже в обществе с очень ограниченными ресурсами. (Хотя, разумеется, важен определенный уровень удовлетворения основных жизненных потребностей — в длинных очередях за необходимым для жизни гуманность не формируется).

Владимир Паниотто

1. Для изучения факторов формирования человечности предполагалось создать компьютерную модель общества, в которой выходными характеристиками (т.е. теми, которые прогнозирует модель) будут ценностные ориентации. И здесь важным научным принципом было не только соотношение чисел и смыслов или количественного и качественного подходов, но и соотношение отдельных зависимостей и целостного подхода. Принцип Джея Форрестера¹ и Николая Амосова² состоит в первичности системного анализа (не знаю, был ли знаком Амосов с работами Форрестера или пришел к нему независимо). Традиционный подход состоит в том, что на основе теории формулируются гипотезы о связи тех или иных факторов. Затем

¹ *Форрестер Дж.* Мировая динамика //Пер. с англ. — М.:Наука, 1978.

² *Амосов Н.М.* Метод моделирования социальных систем // Вопросы эвристического моделирования. — Выпуск 2. — 1969. — С.3-121.

осуществляются концептуализация и операционализация понятий, входящих в формулирование гипотез. Затем проводится эмпирическое исследование для подтверждения или опровержения этих гипотез. С точки зрения Форрестера и Амосова это в корне неправильно (Амосов раздражал многих медиков, говоря, что книги по медицине следует сложить в одну большую кучу и сжечь, так как они исследуют не человека в целом, а вырывают для измерения отдельные связи). С их точки зрения начинать нужно с описания наиболее общей системы, в которую погружена интересующая нас зависимость. Затем создавать модель системы, опираясь на имеющийся эмпирический материал, а там, где его нет, — на экспертные оценки и гипотезы. Затем проводить вычислительные эксперименты с моделью, выявлять наиболее чувствительные точки (те параметры, небольшие изменения в которых существенно влияют на выходные характеристики модели) и только потом измерять именно эти наиболее важные параметры и зависимости (синтез количественных и качественных методов здесь используется на двух уровнях — и при создании моделей, и при измерении характеристик модели).

2. Наши надежды на успех во многом были связаны с теорией В.Хмелько, описывающей динамику воспроизводства общества³, в частности, динамику макроструктуры его воспроизводства и революций в производительных силах

³ *Хмелько В.* Виробничі відносини і суспільне виробництво життя // Вісник Київського університету. Серія філософії. — 1973. — №7; его же, Содержание и структура производственных отношений как предмета общесоциологического исследования. Диссертация на соискание степени канд. филос. наук. — К., 1976. [Электронный ресурс]. Доступ за адресою: http://www.kiis.com.ua/pub/Dyser_Khmelko.pdf

(причем, раньше Тоффлера была опубликована статья, прогнозирующая не только 3-ю волну (как переход к информационному обществу), но и 4-ю волну (как переход к обществу, следующему за информационным). Но от доминирующего вида производства до преобладающих ценностей еще много опосредующих звеньев. Мы разрабатывали отдельные части общей модели, а также методы для измерения необходимых нам характеристик. В частности, я с Л.Финкелем разрабатывал модель, описывающую трудовой путь личности (вероятности выбора того или иного типа образования и типа рабочего места в зависимости от типа семьи⁴). Докторская В.Хмелько была посвящена измерению когнитивных и эмоционально-мотивационных параметров жизненных ориентаций и их зависимости от изменения уровней образования, квалификации и содержательной сложности труда рабочих промышленности⁵.

3. Мы пытались собраться вместе в Институте социологии НАН Украины, где я руководил отделом методов и сектором моделирования социальных процессов и где проводилась часть необходимых нам работ. Закрытие сектора моделирования и развал отдела методов прекратили эти работы, параллельно проблемы со своим руководством были и у В.Хмелько, пришлось создавать собственный центр – Киевский международный институт социологии, КМИС (Хмельком эта история изложена⁶). Создание

⁴ Опыт моделирования социальных процессов. Под ред. В. Паниотто. – К.: Наукова думка, 1989.

⁵ Хмелько В. Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социологических исследований. – К.: Политиздат Украины, 1988.

⁶ Паниотто В. Бібліографічний покажчик //Серія “Вчені НАУК-МА”. – Випуск 17. – К.: ВД Академія, 2007.

КМИС позволило нам собраться вместе и сделать часть необходимой работы вместе с известным американским социологом Мелвином Коном (в то время он был президентом Американской социологической ассоциации). Кроме того, мы получили первые в Украине заказы от зарубежных клиентов, которые также провели тренинги интервьюеров и модераторов фокус-групп и помогли установить стандарты полевых исследований. Первое время заработанных на коммерческих заказах средств было достаточно для финансирования наших собственных исследований, казалось, что наша модель будет быстро продвигаться вперед. Но через два года из-за конкуренции и падения курса доллара мы были вынуждены увеличить объем коммерческих работ, и все меньше времени оставалось на научную работу. Я стал читать курс по моделированию, чтобы заинтересовать тех, у кого больше времени на научную работу. В настоящее время два моих аспиранта заняты моделированием в социологии, причем начинают они с воспроизводства лингво-этнической структуры в Украины.

4. Интерес к этой проблематике возник еще в начале 90-х. Я был руководителем социологической группы «Руха» и одновременно входил в комитет Крыжановского, занимавшийся национальными меньшинствами и межэтническими отношениями. В 1994-м мы получили заказ на изучение проблем языка и межэтнических отношений от канадского ученого Доминика Ареля. В рамках работы над ним у Романа Ленчовского возникла идея более точного изучения этнической идентификации, и я помог ему разработать шкалу, которая ее фиксировала (см. подробнее в части Р.Ленчовского). В этом же, 1994 году, мы решили повторить исследование межэтнических отношений с помощью шкалы Богардуса, начатых Натальей Паниной в 1992, и осуществлять мониторинг уровня ксенофобии в

Україне⁷. Дело в том, что создание Украины как независимого государства поначалу породило надежды на интеграцию общества, рост взаимопомощи и человечности — советский режим, основанный на фальши и обмане, ушел в прошлое, Украина ориентировалась на европейский путь развития, «Рух» как общественное движение, начиная с 1989, занял активную позицию поддержки национальных меньшинств. Однако к 1994-му стало казаться, что ксенофобия и межэтническая напряженность в обществе растут, а толерантность падает. И это серьезная угроза развитию гуманизма и человечности. Начатый мониторинг подтвердил это ощущение.

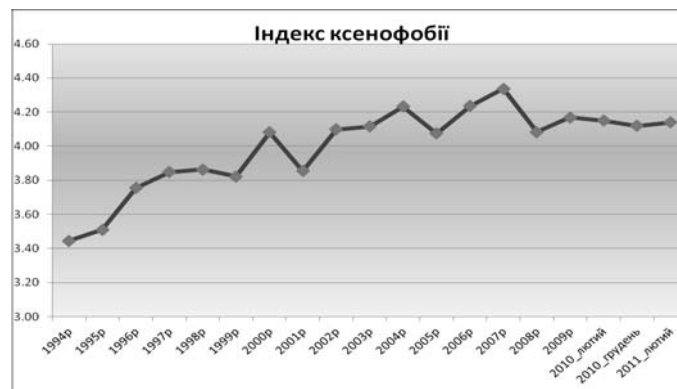

Рис.1.

⁷ Паніотто В. Динаміка ксенофобії і антисемітизму в Україні (1994-2007) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 1. — С.197-214.

Уровень ксенофобии в Украине возрастал с 1994 по 2001 год, что можно интерпретировать как результат роста уровня бедности. Потом наметилась некоторая стабилизация ситуации, но в 2001 г. после событий 11 сентября начался рост. Вероятно, на динамику уровня ксенофобии влияли два фактора – динамика экономической ситуации и внешние войны и конфликты в других регионах мира, широко освещаемые средствами массовой информации. Вот несколько результатов анализа полученных данных.

Основными факторами, определяющими уровень ксенофобии индивида, являются его уровень образования (чем выше уровень образования, тем ниже уровень ксенофобии), тип и размер поселения, в котором он проживает (в селе уровень ксенофобии выше, чем в городе, чем больше город, тем ниже уровень ксенофобии) и возраст (в начале 90-х закономерность была такой: чем выше возраст, тем выше уровень ксенофобии; однако в начале 21-го века уровень ксенофобии среди молодежи стал повышаться, в настоящее время зависимость стала U-образной: наиболее высокий уровень ксенофобии среди молодежи и среди лиц старшего возраста). Еще одним фактором является национальность. Украинцы, особенно украино-язычные украинцы, в среднем, имеют выше уровень ксенофобии, чем русские. Однако эти различия полностью объясняются поселенческими различиями, среди украинцев намного выше процент сельского населения, имеющего более высокий уровень ксенофобии.

Следующим шагом является изучение структуры отношений между группами (к сожалению, собранные данные позволяют сделать это лишь для 3-х групп).

Среди этих групп наименьшая дистанция (наименьший уровень ксенофобии) каждой группы по отношению к

Таблиця 1

Социальная дистанция между
лингво-этническими группами в 2009-2010 гг.
(средний индекс по шкале Богардуса:
минимальная дистанция равна 1, максимальная равна 7)

Лингво-этнические группы	Украино-язычные украинцы	Русско-язычные украинцы	Русские
Украиноязычные украинцы	2.07	2.78	3.18
Русскоязычные украинцы	1.92	1.69	1.89
Русские	2.02	1.62	1.44

своей же группе. Отношения несколько несимметричны: в среднем, русские лучше относятся к украиноязычным украинцам, чем украиноязычные украинцы к русским, русскоязычные украинцы лучше относятся к украиноязычным украинцам, чем наоборот, и русские несколько лучше относятся к русскоязычным украинцам, чем те к русским.

Роман Ленчовский

Задача развития гуманистического потенциала общества для нашего лично-профессионального содружества с самого начала была тем *смысловым мировоззренческим горизонтом*, на который каждый из нас ориентировался, изыскивая в своём профессиональном арсенале то, что могло бы содействовать решению этой задачи – в междисциплинарном диапазоне от *философии* до прикладной *математики*. И с *социологическим* «эпицентром». Такая задача стала ещё актуальнее в последующее время – время очень больших надежд и, увы, ещё больших разочарований.

В своей части я попробую сжато представить суть и пунктиры *истории одной идеи*, которая при поддержке друзей и коллег созревала и сначала трансформировалась из абстрактно-теоретической междисциплинарной *гипотезы* в юридическую *норму* конституционного уровня (1990 — 1993), а затем, снова-таки нашими общими усилиями, была дополнена *измерительной процедурой*, позволившей эту идею *верифицировать* и наполнять разнообразным *конкретным социологическим содержанием* (начиная с 1994 г. и по сей день). Речь пойдет об идее *свободы* (а именно: свободы от государственно-бюрократического «регулирования» и произвола) *личного национального самоопределения* и, кроме многого прочего, свободы *полиэтнической* самоидентификации личности. Что, в свою очередь, предполагало необходимость *измерения* такого актуального для Украины частного варианта полиэтничности, как *украинкорусская (русско-украинская) биэтничность* значительной доли её населения.

В соответствии с эпистемологическими канонами «анализа случая» я начну с указания на *экзистенциально-феноменологическую и коммуникативистскую парадигму* как основание для моей позднейшей реинтерпретации этой проблематики, а заодно на то обстоятельство, что самый этот «случай» осмысления *индивидуальной* полиэтничности (в дополнение к весьма отличному феномену полиэтничности и мультикультуральности *общества*, более-менее общеизвестному) уходит корнями в весьма *практические* обстоятельства нашей социальной и научной жизни почти четвертьвековой давности (и ещё глубже). В ту пору их понимание опиралось для нас на категории *здорового научного смысла* в лоне Гегелево-Марксово́й школы диалектического мышления. А также — на некоторые методологические представления, которые тематизировались Гуссер-

лем в его раннем проекте феноменологии как «стремление постичь смысл и сущность» действий «специалиста-исследователя (...) в отношении метода и предмета», а конкретнее - как идея основательно продуманного междисциплинарного «разделения труда», прежде всего, в «работе математиков и работе философов»⁸. Установка — прямо-таки для нашей творческой группы!

Первое практическое и как бы случайное обстоятельство — из быта советских обществоведов середины и конца 80-х годов: все мы по долгу службы писали аналитические записки в «директивные» (как тогда это называлось) органы, причем, границы профессиональной компетентности заказчиком часто не принимались во внимание (что вместе с тем могло способствовать стихийной, но вполне осознаваемой междисциплинарности, пусть и не без дилетантизма).

1987-й год, разгар «Перестройки». Наконец-то мы начали надеяться на какие-то сдвиги в этом монолите — советском образе жизни и советской идеологии. При весьма общей задаче «что-то предложить» для программы *Все-союзной переписи населения*, грядущей через два года, в 89-м, я прямо-таки «споткнулся» на *общеизвестное* — на *вопрос о национальности* информанта. Иначе говоря, на знаменитую «5-ю графу», известную каждому гражданину СССР с того нежного ещё возраста, когда он должен был, чтобы получить паспорт, официально и окончательно сообщить по инстанциям, какой же он национальности. Суть проблемы, кроме многого прочего, в том, что при родителях разных «*дескриптивных национальностей*» (т.е. «пас-

⁸ Гуссерль Э. Логические исследования // Т.1. — М.: Академический Проект, 2011. — С.217-219.

портных») самоопределиться подростку в этом навязанном тем обществом обязательном выборе было не так легко. Для чего порой собирались на внутрисемейный совет целые «курултай» родственников и друзей дома. Ибо вот-вот отпраздновавшим совершеннолетие отрокам и отроковицам предстояло не просто отдать предпочтение *маме* или *папе* — в случае «смешения» теми «крови» разных «племян», но и *не ошибиться* в выборе «нужной» национальности, — для чего требовался немалый социальный опыт и «чувство реальности». Порой доходило и до изменения ранее записанной в метрике чада фамилии и даже до «обновления» имени-отчества, если таковые могли, по *обычным* представлениям того времени, «испортить молодую судьбу» (в моих полуструктурированных биографических интервью — масса тому примеров; думаю, что и многие наши современники о таких ситуациях, как минимум, наслышаны).

Один только пример, так сказать, «народной фальсификации» хотел бы для убедительности привести — как пример *стихийного сопротивления* политико-бюрократической «картографии» населения не только по «классовому», но и по «этно-паспортному» признаку. Сейчас мало кто вспомнит, но был практически *один* такой «Юрьев день» в том специфически советском административном *обиходе*, в 1932 г., когда граждане СССР при получении *первого* (!) советского паспорта имели какую-то возможность *записаться* теми, кем они предпочли бы в то время и в определённом месте «называться». (Не думаю, что такая вольность могла быть позволительной через 40 с лишком лет для 50 миллионов селян и колхозников, которые до 74-го года были просто беспаспортными!). Так вот, в некоторых польских семьях решили тогда, что оставаться «белополяками», — опасно (а иных поляков в 30-х годах в СССР просто «не

было»: *иные* «укрывались» в соответствующем показушном сельском «нацрайоне» или имели какого-либо рода «спасительную грамоту», например, партбилет; впрочем, в пору «большого террора» не спасал и партбилет). И что единственный для поляков способ избежать весьма возможного увольнения или ареста, т.е. обвинения в нелояльности «скрытых белых» к «красной» большевистской власти, — записаться «тутейшими», т.е. украинцами, русскими, белорусами... Такая на тот день выпадала для поляков в СССР политическая «карта», на криминальном аргю — «чёрная метка», а на социологическом языке — «маркировка»...

Были и другие, всё новые и новые, особо *отмеченные* и даже, как печально известно, и вовсе *репрессированные* народы: крымские татары, калмыки, чеченцы... Длинный список, причём, всё «по закону» — советскому. И «процентные нормы» при поступлении в вуз или на работу для их представителей бывали часто «нулевыми». А что «били не по паспорту», как говорится в известном еврейском анекдоте, так задача выбрать «правильный» паспорт так или иначе оставалась, причем, доходило «до смешного», как сказали бы в Одессе (снова-таки — в экзистенциально-стигматизирующем смысле): в биографическом проекте «Судьбы евреев Украины», который я реализовывал, в частности, со студентами-социологами Международного Соломонова университета (1996), обнаружилось, что практики *скрывать* от детей национальность, национальные «корни» родителей или одного из них — вполне *обычны*. Но тем больше была, наверное, травма, когда «секрет» при получении паспорта приходилось раскрывать...

Абсурдны не только многие *жизненные ситуации* с этой административно-обязательной публичной «национальной дескриптивацией» каждого индивидуального «атома» советского общества (с одновременной избирательной явной

и скрытой социальной-институциональной и социально-психологической дискриминацией). Такие практики абсурдны *по смыслу* и самому существу дела — жесткого государственно-политического и административно-милицейского конструирования строго и однозначно очерчиваемых полей этничности (можно сказать даже — «территорий» или «ячеек») и «прописывания» каждого в одну-единственную соответствующую — по «наследству»! — «национальную ячейку».

Несмотря на абсурдность административно принятых в бывшем СССР практик регистрации «национальности гражданина», в доступной научной литературе того времени никаких обоснований этих практик я тогда не нашёл. Очевидную абсурдность эту официальная «советская наука» игнорировала, более того, практики эти были настолько всеохватывающими, «законными», привычными, что переставала замечаться их «неочевидность» полностью зависимого артефакта. С одной стороны, процедура *требовала* записывать *один-единственный* этноним, причем, «разрешённый». А, с другой, — на каждого давила «гравитация» традиционалистского сознания большинства, которое как бы легитимировало эту практику...

Попробуем *проблематизировать* самый этот *вопрос* о национальной «принадлежности», который формулировался и предстал в ту пору скорее как «вопрос делопроизводства», «государственной статистики», т.е. как проблематика сугубо канцелярская, а вовсе не содержательная. Однако если нет *содержательного* вопроса, то, по известной диалогической концепции М.Бахтина, нет и *смысла*. Какие же *смыслы* актуализируются в вопросе о *нашей* национальности, если таковой адресуется к каждому из нас лично?

Прежде всего те, что задаются обычаем, культурными традициями разного генеза. *Причастность* индивида к некоторому миру общностей, в которых индивид рожда-

ется и в рамках которых проходит его жизненный путь, предполагает исторически конкретную структурированность всех этих общностей и более-менее определенных отношений индивида с определенными общностями. Самый простой тип отношений — *включение и исключение*. Кто-то и что-то представляется нам роднее и ближе, другие и другое — дальше или вовсе далеко, до полной чуждости. Однако общности любого рода, культуры и традиции (их спецификация — за пределами данного очерка) существуют не изолировано (даже так называемые «изоляты» и эндогамия не бывают абсолютными), а в разнообразнейших взаимодействиях, взаимопереплетениях, взаимоналожениях... Иными словами, эти связи, причастности могут быть и *дизъюнктивными*, и *конъюнктивными*.

Быт, семейный уклад, языки, представления и верования, коллективная память и обычаи, праздники и будни, своеобразное вхождение в надобщностные социальные отношения, структуры, институты — из всей этой обширной тематики, которая ассоциируется с концептами «нации», «этноса», для наших целей вполне достаточно сослаться на одну весьма распространенную повседневную практику человеческого общежития — национально-смешанные браки. «Миксы» известны от самых исторических начал как института брака, так и этногенеза, особенно в «пограничных полосах», при *смешении народов*, миграциях и т.д. Неизбежны эти браки в современных больших и даже малых городах (в меньшей степени в сельской местности).

Мы возвращаемся, таким образом, к *смысловому и практическому* истоку излагаемой здесь идеи (которая в итоге получила у нас, в КМИС, *количественную* интерпретацию). Ведь что-то с записью о национальности всех этих тысяч и миллионов «полукровок», «квартиронцев» и т.д. — советским бюрократам надо было делать: ввиду того, что тогдаш-

няя «национальная политика», как и весь советский быт, предполагали строгий *государственный* «учёт и контроль». А вместе с тем никак не предполагалась возможность какого-то иного персонального учета в национальном отношении, как *однозначное приписывание к одной-единственной нации (этносу)* — по единому «списку наций», разосланному во все районные милицейские паспортные столы необъятной страны (таковы правила означенной «5-й графы»). Вот почему начинать надо было именно с этой государственной национальной «печати» на каждом гражданине, а равно с «маркировки», «графы», «строки» — во всём персонально-кадровом делопроизводстве, в социальной статистике, демографии, этнологии, социологии...

В аналитической записке ко Всесоюзной переписи населения 1989 г., о которой я выше упомянул, было предложено — как нечто, *само собой разумеющееся*: вопрос о национальности респондента должен формулироваться в такой форме, которая *не навязывала бы изначально моноэтническую* самоидентификацию, а оставляла бы открытой возможность и *полиэтнического* (в самом простом случае — *биэтнического*) самоопределения. В переписном листе вместо вопроса: «*национальность*» (ответ предполагался только в единственном числе!) — следовало бы давать такую формулировку, которая была бы «нейтральной», «открытой» в отношении числовой модальности, например: «*национальная принадлежность*» (с подробной инструкцией для переписчиков о том, как фиксировать биэтническое или полиэтническое свободное самоопределение, если таковое имеет место, а равно и отказ от определённого ответа).

Социологи, работающие «в поле», знают (или догадываются): *каков* вопрос к респонденту — *таков* и ответ (в отношении категориальных рамок, модальности).

Практический эффект на ту пору от продвижения этой идеи по официальным каналам был нулевым, что и само по себе заслуживало бы осмысления: как же соотносятся *очевидности*, *смысловые горизонты повседневного* и *административного дискурсов*? Как административный дискурс ищет опору — и находит! — в традиционалистском (пред)сознании? Находит — на общей платформе *субстанциалистского* (эссенциалистского, «почвеннического», примордиалистского) понимания социального взаимодействия... Лишь на руинах СССР, в процессе осознания, кроме всего прочего, полного провала «советской национальной политики», в академической науке, в частности, в этнологии, стала приживаться феноменологическая *конструктивистская* парадигма — в отличие от *эссенциалистской* «советской теории этноса»⁹.

Тогда же первым, кто поддержал эту идею свободной национальной (этнической) самоидентификации, её адекватного практического отражения и развития, был мой друг и коллега В.Е.Хмелько. И только через три примерно года, в сентябре 1990 г., на Международной конференции по правам человека в Ленинграде *идея свободы личного национального самоопределения* оказалась затребованной и вошла в корпус резолюций этой конференции в форме рекомендуемого конференцией *принципа международного права*. Проект соответствующей резолюции был в основном поддержан в бурной, как и следовало ожидать, дискуссии на секции межнациональных отношений. А затем, на за-

⁹ *Тишков В.А.* Реквием по этносу : Исследования по социально-культурной антропологии. — М.: Наука, 2003 / Шнирельман В.А. «Порог толерантности» // Идеология и практика нового расизма. — Тома 1-2. — М.: Новое литературное обозрение, 2011.

вершающем пленарном заседании конференции, она была принята единогласно, без каких-либо возражений¹⁰.

В той конференции принимал участие известный московский политик и политолог, д.э.н. Виктор Шейнис — в ту пору депутат Верховного совета РСФСР и член Конституционной комиссии. Мультипликация всех этих обстоятельств имела то значимое практическое следствие, что вскоре идея, что личность *в свободном обществе свободна в своём индивидуальном национальном (этническом) самоопределении и способах его артикуляции*, т.е. не может *принуждаться* в национальной сфере ни к какому выбору, который не соответствовал бы её самочувствованию и самосознанию, равно как и к административной «дескриптивизации» своего этнического самоопределения в официальных идентификационных документах, паспортах, «личных делах» и т.д., — эта идея попала на российские конституционные политико-правовые вершины. Об институализации искомой идеи в 1991 г. в «Декларации прав и свобод человека и гражданина» и в 1993 г. в российской Конституции (ст.26, ч.1) В.Шейнис подробно написал во 2 т. своего фундаментального политико-социологического исследования нового российского парламентаризма¹¹.

Отдельная история — как ликвидировалась в паспортах сама эта известная «графа о национальности», причем, на

¹⁰ О принципе свободы личного национального самоопределения // 2nd International Human Rights Conference Vilnius — Leningrad 1990. — Варшава — Ленинград — Павловск: 1990. (Резолюции, принятые на секциях. Секция 1.)

¹¹ *Шейнис В.* Взлет и падение парламента : Переломные годы в российской политике (1965—1993). — Т.2. М.:Виктор Шейнис; Моск. Центр Карнеги; Фонд ИНДЕМ, 2005. — С.32.

практике — сначала в Украине (не без воздействия, конечно, российских конституционных проектов, конституционного и административного права развитых стран), а потом и в России. Таким образом, индивидуальное этническое самоопределение граждан из квазигосударственной (т.е. бюрократической) «проблемы» превращалось в их *личное дело* (сфера частного права — в отличие от публичного). Способствуя тем самым и развитию индивидуального гражданского самосознания как вполне свободного в этом отношении.

Таковыми были первые позитивные *институционально-правовые эффекты* истории рассматриваемой идеи (подробнее см. в обзоре¹² питерского социолога А.Н.Алексеева — активного участника этой истории и давнего друга авторов). Именно эта, прямо скажем, практическая удача (ведь сколько на этом пути было случайностей и нулевых результатов!) во многом обусловила «обратное» транспонирование этой идеи *в научный дискурс*. И форма этого дискурса была уже не просто понятийно-смысловой и нормативно-институциональной, как прежде, а включала *измерительные процедуры* в отношении полиэтнической самоидентификации личности (как первый шаг и самый массовый в Украине вариант — украинско-русской биэт-

¹² *Алексеев А.Н.* О принципе свободы личного национального самоопределения // Документальная хроника ч.1 ст.26 Конституции (При участии Р.И. Ленчовского) // А.Н.Алексеев, Р.И.Ленчовский. Профессия — социолог (Из опыта драматической социологии: события в СИ РАН — 2008 / 2009 и не только). Документы, наблюдения, рефлексии. — СПб.: Норма, 2010. — Т.2. [Электронный ресурс]. Доступ по адресу: <http://narod.ru/disk/4561805001/AA%20%26%20RL%20P-S%20Vol%202%20Optim.pdf.html>.

ничности). Причём, в масштабе общенациональной (всеукраинской) репрезентативности.

И снова потребовалось стечение многих практических и как бы случайных (по отдельности и в совокупности) обстоятельств: становление КМИС со всеми его полевыми и аналитическими возможностями, а главное — персональным составом; сотрудничество КМИС с канадским социальным антропологом Домиником Арелем в рамках большого сравнительного исследования «Языки и национальности в Украине» и т.д., и т.п. Д.Арель согласился с нашей идеей включить в программу этого исследования этноязыковой ситуации в ряде крупных городов и в нескольких областях Украины новый дополнительный блок предлагаемых нами вопросов.

Тогда же, в апреле 1994 г., мною совместно с *В.И.Паниотто* и при активном участии *В.Е.Хмелько* была разработана *шкала украинско-русской биэтничности*, уже упоминавшаяся выше *В.И.Паниотто*. С её помощью фиксировался один из вариантов этнической самоидентификации личности, преимущественно латентный, как правило, не артикулируемый и как бы «полупризнаваемый» в быту (но вовсе не приемлемый тогда для официальной идеологии, политики и статистики). Весьма значительная часть респондентов получила возможность в структурированном общении с интервьюером открыть (или на первых порах — приоткрыть) ранее «туманные» (часто — для самого же информанта) горизонты многозначного и поливариантного индивидуального этнического самосознания.

Среди тех, кто сначала на привычный вопрос о национальности отнес себя то ли к украинцам, то ли к русским, при последующем методическом уточнении примерно 28% респондентов сказали, что считают себя *украинцами и русскими одновременно* (1994, май, репрезентативная общенацио-

нальная выборка, 18 лет и старше, N=1000). Эти первые результаты и оригинальная методика Киевского международного института социологии (вопросы в анкете, инструкция интервьюерам) освещены в некоторых публикациях¹³.

Итак, первые же *числа* сначала по нескольким городам и областям, а затем данные, полученные уже в общенациональных выборках, в собственных и других исследованиях КМИС, начиная с 1994-го года и по настоящее время, порадовали нас и продолжают радовать *ожиданной неожиданностью*: гипотеза о *смысловой* значимости для теперь уже известной части респондентов их украинско-русской биэтничности — подтвердилась.

В ходе уже 16-летней фиксации в исследованиях КМИС этого феномена, преимущественно латентного как для массового, так и для индивидуального сознания, достаточно *очевидный* исследователям гуманистический *смысл* изложенной гипотезы раскрылся затем *далеко не очевидным* образом, а именно: *в структурных распределениях и функциональных зависимостях* в масштабе всего украинского общества. Причем, не только в отношении собственно этнических феноменов, структур, отношений, их динамики, но и в смысловой и количественной связи

¹³ *Ленцовский Р.И.* Проблема латентной этнической идентификации личности и этноструктура населения Украины // Аналитическая записка 31.05.1994. [Электронный ресурс]. Доступ по адресу: http://www.kiis.com.ua/articles/etn_ukr.pdf / Хмелько В., Ленцовський Р. Поширеність в Україні українсько-російської біетнічності та лінгво-етнічної гетерогенності // Щорічна наукова конференція “Україна: людина, суспільство, природа” (Тези доповідей). Національний університет “Києво-Могилянська Академія”, 1995.

этих феноменов с социокультурными и политическими контекстами¹⁴.

Валерий Хмелько

1. Метод эвристического моделирования. Проблема обоснованности исходных гипотез

С методологией, фактически специально разработанной для соединения, условно говоря, чисел и смыслов, я (как и Паниотто) впервые познакомился на семинаре по проблемам эвристического моделирования, который проводил Николай Михайлович Амосов в 1968 и 1969 годах в секторе моделирования социального поведения киевского Института кибернетики.

Амосов разработал метод эвристического моделирования как промежуточную ступень в моделировании тех сложных систем, для которых в науке еще не накоплены количественные данные о тех зависимостях, без которых адекватную компьютерную модель сложной системы построить невозможно. Он предложил в этих условиях создавать модели, дополняя имеющиеся в научной литературе количественные данные недостающими зависимостями, вытекающими из качественной гипотезы о структуре и функциях системы в целом.

Подход к применению эвристического моделирования в социологии Амосов изложил в работе «Метод моделирования социальных систем», изданной как отдельный выпуск трудов семинара «Вопросы эвристического моделирования», который почти сразу был изъят из обращения органами надзора.

¹⁴ Хмелько В.Є. Соціальне підґрунтя протилежності електоральних преференцій двох частин України // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. — 2007. — Т.70. — С. 33-39.

Эта работа произвела на меня двойное впечатление. Убедительным и перспективным представлялся предложенный *метод* моделирования, но необходимые для его успешной реализации *исходные гипотезы* о структурах и функциях социальных систем обоснованными не выглядели.

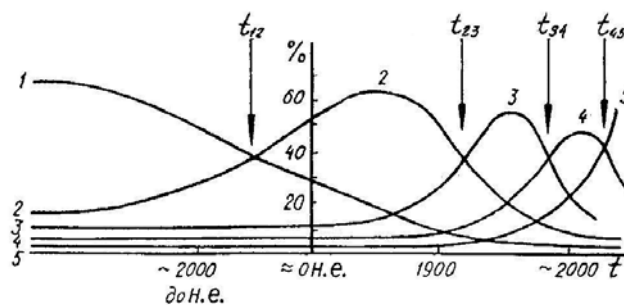
2. Закономерность эволюции макроструктуры процессов воспроизводства общества

Некоторые из исследовательских вопросов, которые Амосов поставил в этой работе, побудили попытаться разобратся сначала в том, как адекватно отобразить макроструктуру процессов воспроизводства общества, и в том, что представляет собой структура личности как системы внутренней регуляции социального поведения человека.

Работа над первой задачей позволила в начале 70-х годов выявить определенную закономерность в эволюции нескольких параметров макроструктуры общественного разделения труда и, соответственно, воспроизводства элементов общества. Попытка соединения чисел и смыслов в этой работе привела, в частности, к представлению эволюции макроструктуры этого процесса в форме условно-временного графика пяти взаимозависимых переменных: долей затрат общественного труда на производство и воспроизводство самих людей и их средств к жизни (см. рис. 2). Первые попытки построить адекватную этой модели систему уравнений предпринимались с середины 80-х годов прошлого века (см. [4]), но впервые корректно решить эту задачу удалось только к началу нынешнего века — киевским кибернетикам Геннадием Повещенко и Юрием Чеховому¹⁵.

¹⁵ Повещенко Г., Чеховой Ю. Математическая модель структурной эволюции общественных производительных сил // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 3. — С. 41-59.

Рис.2. Схематический график эволюции структуры процессов воспроизводства элементов общества (нелинейный масштаб времени)

Затраты (%) общественного труда на производство и воспроизводство: – человека как организма (1) и как личности (5);
– средств к жизни: пищевых (2), вещных (3) и информационных (4). t_{12} , t_{23} , t_{34} , t_{45} – времена смены доминант (паритетные точки).

3. Подход к измерению мыслимой (когнитивной) и эмоционально-мотивационной (эмотивной) значимости аспектов жизни

Вторая задача оказалась гораздо сложнее. Как уже отметил В.Паниотто, мы пришли к выводу, что главное, ради чего есть смысл заниматься социологией, – это поиск тех знаний, которые могут способствовать приращению человечности, гуманности в отношениях между людьми. Понятно, что для решения такой задачи, прежде всего, необходима методика оценки степени гуманности существующих отношений. Далее необходимо изучать, от каких социальных параметров и как именно зависит эта характеристика человеческих отношений.

Для таких исследований методы естественных наук, фиксирующие лишь объективные явления, явно недостаточны. Чтобы выяснить, как чувствуют себя люди в своих отношениях, необходимо обращаться к самим людям, к их оценочным суждениям по самой своей природе субъективным, формирующимся и мысленно, и чувственно, и сознательно и бессознательно. Это побудило заняться освоением методов социальной психологии, существовавших методик измерения параметров ценностных ориентаций и социальных установок.

Благодаря сотрудничеству с Владимиром Александровичем Ядовым и его коллегами удалось разработать и опробовать в полевых исследованиях методику измерения обычно адекватно неосознаваемых эмоционально-мотивационных компонентов социальных диспозиций и их связей с компонентами когнитивными, непосредственно осознаваемыми. Но этим к разработке искомой методики измерения степени человечности отношений между людьми удалось продвинуться только частично.

4. Методология измерения связей социальных структур и личностных качеств Мелвина Кона

В 1988 году — благодаря рекомендациям Игоря Семеновича Кона и Владимира Александровича Ядова — мы с Паниотто получили от профессора Мелвина Кона, в то время президента Американской социологической ассоциации, предложение провести по его методологии исследование взаимосвязей социальных структур и некоторых личностных параметров в Украине. Опыт освоения разработанных М.Коном методов измерения личностных качеств и параметров связей этих качеств с положением личности в социально-классовых и социально-стратификационных структурах показал, что эта методология явля-

ется, по-видимому, одним из лучших примеров соединения смыслов и чисел в социологическом исследовании¹⁶. Думаю, что основное внимание мы бы и дальше уделяли разработке методики измерения человечности отношений и модели структур общества как системы процессов, формирующих личностные качества приходящих в жизнь поколений, если бы на наш выбор дальнейших занятий не оказали влияние тревожные процессы в нашем обществе.

5. Тревожный симптом в политике для межэтнических отношений. Внимание к распространенности в Украине украинского и русского языков

В 1991 году у меня первый раз возникло серьезное беспокойство из-за возможности появления в Украине конфликтов на национальной почве. Тогда в руководстве «Народного Руха» появились сторонники того, чтобы язык обучения детей в школе не выбирали родители, а определяли районные органы образования в соответствии с национальностью ребенка, записанного в свидетельстве о рождении. К счастью, большинство руководства «Руха» призывы к такой политике не поддержало. Однако, само появление таких настроений побудило разработать, консультируясь с Паниотто, специальную процедуру, использование которой позволяет интервьюеру определить в самом начале интервью, на каком языке — украинском или русском — респонденту предпочтительнее разговаривать. Включение вопросов этой процедуры во все опросы, проводимые КМИС, позволило уже к 1994 году выяснить, что в

¹⁶ Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л.Кона і його співпрацівників / Пер. з англ. за наук. ред. В. Є. Хмелька. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007.

стране в целом на украинском языке предпочитали тогда общаться 44% взрослого населения, а на русском — 56%.

6. Измерение распространенности в Украине русско-украинской лингво-этнической гетерогенности и биэтничности

Существенное расхождение данных о предпочитаемом языке с официальными данными того времени о национальном составе населения (согласно которым в Украине проживало 73% украинцев и 22% русских) побудило провести замеры распространенности в стране русско-украинской лингво-этнической гетерогенности. Собранные данные показали, что доля украиноязычных украинцев составляла около 41% взрослого населения, русскоязычных украинцев — около 33%, русскоязычных русских — около 20% и более 6% составляли другие лингво-этнические категории. Но, как справедливо заметил Роман Ленчовский, эти данные лишь приблизительно отражали лингво-этническую гетерогенность, так как при этом этническая составляющая фиксировалась лишь в «одномерном» представлении, когда у респондентов не было возможности указывать свою немоноэтничность.

С учетом этого осмысления национальной принадлежности в тех же опросах мы использовали также и разработанную Ленчовским в сотрудничестве с Паниотто методику измерения русско-украинской биэтничности. Это позволило получить данные, показавшие, что не только языковой, но и этнонациональный состав нашего общества существенно отличается от того, как он представлен данными официальной статистики. Оказалось, что только украинцами считали тогда себя около 57% наших граждан, а около 26% считали себя в той или иной мере и украинцами, и русскими и лишь около 11% считали себя только русскими.

7. «Трехмерное» отображение русско-украинской части этнонациональной структуры украинского общества: биэтничности + лингво-этнической гетерогенности состава + степени толерантности между выделенными лингво-этническими категориями

Данные о распространенности русско-украинской биэтничности позволили по-новому осмыслить специфику лишь *этнического состава* нашего общества. С другой стороны, данные о распределении русско-украинской лингво-этнической гетерогенности позволили точнее определить *лингво-этнический состав* Украины. Наконец, исследования, начало которым в Украине положила Наталья Панина и которые Паниотто распространил на не выделявшиеся ранее лингво-этнические категории, позволили получить данные об уровнях толерантности или недружелюбности (ксенофобии) межэтнических отношений. Все вместе эти данные представляют собой уникальный материал для нового осмысления специфики *этнонациональной макроструктуры* нашего общества.

Конечно, более 30 лет назад, начиная наши поиски подходов к построению модели общества, которая позволила бы проверять, как могут отразиться те или иные изменения его параметров на человеческих отношениях, никто из нас троих не предполагал, что эти поиски раньше всего сойдутся на исследовании такого аспекта нашего общества как его этнонациональная макроструктура. Но, по-видимому, то понимание смысла занятия социологией, которое нас объединило, как раз и привело к тому, что среди других исследовательских задач наше особое внимание привлекла та сторона человеческих отношений, которая в социальных трансформациях последних десятилетий стала принимать тревожные формы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Форрестер Дж.* Мировая динамика // Пер. с англ. – М.: Наука, 1978.
2. *Амосов Н.М.* Метод моделирования социальных систем // Вопросы эвристического моделирования. – Выпуск 2. – 1969. – С. 3-121.
3. *Хмелько В.* Виробничі відносини і суспільне виробництво життя // Вісник Київського університету. Серія філософії. – 1973. – № 7; его же, Содержание и структура производственных отношений как предмета общесоциологического исследования. Диссертация на соискание степени канд. филос. наук. – К., 1976. [Электронный ресурс]. Доступ за адресою: http://www.kiis.com.ua/pub/Dyser_Khmelko.pdf
4. Опыт моделирования социальных процессов. Под ред. В.Паниотто. – К.: Наукова думка, 1989.
5. *Хмелько В.* Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социологических исследований. – К.: Политиздат Украины, 1988.
6. *Паниотто В.* Бібліографічний покажчик //Серія “Вчені НаУКМА”. – Выпуск 17. – К.: ВД Академія, 2007. – С. 20.
7. *Паниотто В.* Динаміка ксенофобії і антисемітизму в Україні (1994-2007) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 197-214.
8. *Гуссерль Э.* Логические исследования // Т.1. – М.: Академический Проект, 2011. – С. 217-219.
9. *Тишков В.А.* Реквием по этносу : Исследования по социально-культурной антропологии. – М.: Наука, 2003.
10. *Шницерман В.А.* «Порог толерантности» // Идеология и практика нового расизма. – Тома 1-2. – М.: Новое литературное обозрение, 2011.
11. О принципе свободы личного национального самоопределения // 2nd International Human Rights Conference Vilnius – Leningrad 1990. - Варшава - Ленинград – Павловск: 1990. – С. 16-17 (Резолюции, принятые на секциях. Секция 1.)
12. *Шейнис В.* Взлет и падение парламента : Переломные годы в российской политике (1965 – 1993). – Т.2. М.: Виктор Шейнис; Моск. Центр Карнеги; Фонд ИНДЕМ, 2005. – С. 32.

13. *Алексеев А.Н.* О принципе свободы личного национального самоопределения // Документальная хроника ч.1 ст.26 Конституции (При участии Р.И. Ленчовского) // А.Н.Алексеев, Р.И.Ленчовский. Профессия – социолог (Из опыта драматической социологии: события в СИ РАН – 2008 / 2009 и не только). Документы, наблюдения, рефлексии. – СПб.: Норма, 2010. – Т.2. [Электронный ресурс]. Доступ по адресу: <http://narod.ru/disk/4561805001/AA%20%26%20RL%20PS%20Vol%20%20Optim.pdf.html>.

14. *Ленчовский Р.И.* Проблема латентной этнической идентификации личности и этноструктура населения Украины // Аналитическая записка 31.05.1994. [Электронный ресурс]. Доступ по адресу: http://www.kiis.com.ua/articles/etn_ukr.pdf

15. *Хмелько В., Ленчовський Р.* Поширеність в Україні українсько-російської біетнічності та лінгво-етнічної гетерогенності // Щорічна наукова конференція “Україна: людина, суспільство, природа” (Тези доповідей). Національний університет “Киево-Могилянська Академія”, 1995. – С. 39.

16. *Хмелько В.Є.* Соціальне підґрунтя протилежності електоральних переваг двох частин України // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2007. – Т.70. – С.33-39.

17. *Хмелько В.* Общественное производство жизни: структура процессов и ее динамика // Производство как общественный процесс (актуальные проблемы теории и практики) // Отв. ред. В.И.Толстых. – М.: Мысль, 1986. – С. 125-173.

18. *Повецenco Г., Чеховой Ю.* Математическая модель структурной эволюции общественных производительных сил // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 3. – С.41-59.

19. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л.Кона і його співпрацівників / Пер. з англ. за наук. ред. В.Є.Хмелька. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2007. – 559 с.

20. *Хмелько В.* Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2004. – Т.32. – С.3-15.

Андрій Горбачик
декан соціологічного факультету Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

**СОЦІОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА:
ВІД ОСМИСЛЕННЯ ЧИСЕЛ ДО ЧИСЛЕННЯ СИМВОЛІВ**

Тема есе в цьому році “Соціологічна культура: числа і смисли”. Я не пам’ятаю, хто запропонував саме цю тему, але ми (я маю на увазі членів комісії) точно не проводили детального обговорення і не узгоджували наші думки стосовно того що ми вкладаємо і що ми очікуємо від цієї теми. Тепер я маю можливість виказати свою думку, так би мовити, написати або ж прочитати своє есе з цієї теми. А есе провокує до роздумів.

Отже, культура, соціологічна культура, професійна культура соціолога. Результат професійної освіти. Як в ній співіснують числа та смисли? Питання це аж ніяк не нове. Одразу на думку спадає відоме есе 1956 року Пітіріма Сорокіна “Квантофренія”, — де класик відзначає, що “якщо метод дійсно математичний та якщо він застосовується до психосоціальних явищ, що піддаються кількісному аналізу, то він виявляється продуктивним та заслуговує на подальше удосконалення”, але загальний пафос есе дещо інший, — автор критично та навіть скептично згадує результати, що в наш час стали класичними (шкали Гутмана, Лайкерта, латентно-структурний аналіз Лазарсфельда тощо) загальний пафос есе краще визначає інша цитата — “... ці (маються на увазі психосоціальні) дисципліни перетворилися в території, де володарює загарбницька армія статистиків, бухгалтерів, рахівників, нумерологів та метроманьяків”. Подібного роду і більш сучасних текстів є немало. За необхідності підібрати цитати не є складним.

Це з одного боку. А з іншого боку, числа, вимірювання, кількісні моделі, математичні методи все ширше застосовуються у соціальних науках. Секція математичної соціології успішно функціонує в Американській соціологічній асоціації. Відповідні курси є обов'язковими для тих, хто має на меті стати професійним соціологом. І мова вже не тільки про описативну статистику. Стандартом стають і складні методи непрямого вимірювання (факторний аналіз, багатовимірне шкалювання, кластерний аналіз тощо), і такі методи побудови та аналізу математичних моделей, як регресії, шляховий аналіз, каузальні моделі на кшталт LISREL тощо. Це вже не екзотика, це стандартні інструменти. Вчора мав розмову з одним нашим докторантом. Докторант — це людина що в університеті на певний час отримує той статус, що його в академії мають всі і весь час, отримує можливість спокійно читати та розмірковувати. Так що через рік читання вразило колегу, це на якому рівні методологічному та методичному працюють наші колеги в Європі та в Америці, прозорі чіткі схеми, логічні і на перший погляд прості (бо зрозумілі) пояснення. Інструментальне оснащення суттєво інше. Отже числа, і не тільки числа, але й логіка доведень, пояснень, спростувань використовується широко і ефективно. Сектор науки, де мова йде не тільки про концептуалізацію та дискурс навколо нечітко визначених концептів, але й про обґрунтування, доведення, спростування, пояснення, прогнозування (хоча б короткотермінове) не такий вже й малий, точніше він є досить значним.

В чому протиріччя? З одного боку, є багато прикладів дійсно некоректного та неадекватного застосування і вимірювання і математичних методів. Результатом є обчислювальні артефакти, що ніяк не співвідносяться з реальністю. Я інколи подібного роду прості приклади просто беру з газет або інтернету, щоб продемонструвати ритуаль-

не, на зразок “шаманських танців з бубном”, застосування не математики, а навіть просто чисел в публікаціях, розрахованих як на професійну спільноту, так і на пересічного читача. Нікого не ображаючи, хоча пояснити цю метафору — коли до шамана приходять із питанням, він знає відповідь, але для створення “додаткового авторитету” (підвищення рівня довіри до відповіді) одягає специфічний одяг, запалює вогнище, танцює та говорить відповідь. Якщо автор тексту заздалегідь знає висновок, але йому потрібно лише кілька цифр, для солідності, то ми і маємо танці з бубном навколо математики. Тут просто авторитет точних методів, що надзвичайно ефективні в фізиці, що знайшло своє відображення у шаленому прогресі техніки за останні десятиліття, цей авторитет намагаються механічно «перенести» на науки соціальні і таким чином начебто формально підтримати свої спекуляції. Якщо доказової бази немає, а талант белетриста є, то імітація доказової бази (імітація для недосвідченого читача) створюється за допомогою “кількох цифр”. Як зазначається дещо з іншого приводу, в доповіді ЮНЕСКО 2002 року про стан соціальних наук в світі, “красномовство підміняє ученість (науковість)”.

З іншого боку. В останні роки спостерігаємо шалене зростання обсягу емпіричних даних — економіка, статистика, опитування, різного виду спостереження, велика кількість оцифрованих документів. Невеликий колектив або ж навіть одна людина з не дуже дорогим обладнанням (комп'ютер, програмний комплекс) може оперувати шаленими обсягами інформації. Велика кількість спостережень потребує їх типологізації, підрахунку, створення моделей — часто кількісних, що можна вивчати замість самих об'єктів. Отже приписування числам певних змістів — це, з одного боку, вимірювання, перехід від фрагменту соціальної реальності до кількісної моделі, а з іншого боку, інтерпретація,

повернення від кількісної моделі після завершення аналізу та, можливо, формальної (засобами математики) модифікації цієї моделі, повернення до реальності, до змістів.

Не протиставляючи концептуалізацію та пояснення, зазначу — для пояснення, для спростування або верифікації гіпотез потрібна доказова база та потрібна логіка. Доказ, пояснення має бути обгрунтованим, має викладатися послідовно, в ньому не залишається місця для “залучення читача у якості співавтора”. Якщо поняття замінити метафорами, які кожен читач або слухач може наповнювати своїм власним унікальним змістом, то тоді немає необхідності у логічному поясненні або ж доведенні, адже будь-яке представлене пояснення-доведення може бути неадекватним тим змістам, що їх вкладає в метафори саме цей читач-слухач. Майже порочне коло.

Математика та її застосування не є самоціллю. Математика як і певні галузі філософії в першу чергу розробляє та пропонує іншим наукам мову, якою можна формулювати та вирішувати задачі в економіці, психології, фізиці, соціології і так далі. Наскільки адекватно ця мова може бути використана в конкретних умовах — це питання культури, професійної культури дослідника. Це питання освіти, досвіду та мистецтва (мистецтва, тому що чітких формальних правил та критеріїв немає, але фахівці говорять: “Це погано, непереконливо, занадто складно, не по суті, нецікаво, банально, нелогічно тощо”).

Отже, осмислення чисел (надання числам смислів) це одна частина справи.

Мова йде про “перевірку” теорій в широкому сенсі — перевірка на несуперечливість внутрішню, не суперечливість із існуючим знанням, на несуперечливість із реальністю (емпірична перевірка — можливість пояснити феномен, можливість передбачити феномен, співвіднесення

результатів «застосування» теорії, що не тільки концептуалізує але й пояснює-доводить-прогнозує) на креативність-ефективність (наскільки багато можна породити знання та корисних тверджень застосовуючи теорію).

Але чи є бажання перевіряти теоретичні побудови спостереженням та емпіричними дослідженнями, і що для цього потрібно? Потрібно знати та бути фахівцем не тільки в соціологічному теоретизуванні, але й у методології емпіричних соціальних досліджень, математиці, логіці тощо. А далі потрібно володіти мистецтвом, наукою та технікою логічного перетворення, числення змістів (“исчисления смыслов” російською мовою). У фізиці – на кожного теоретика 10 емпіриків експериментаторів, і теоретики просять експериментаторів звернутися до їх теорії, поставити відповідний експеримент. У нас експериментаторів (тобто “емпіриків”) не так багато. Часто ті, хто видають себе за соціологів-емпіриків і у такій якості презентують себе громадськості (але не науковій спільноті), такими не є. Так само як електрики, що монтують освітлення в домі, не є фізиками-експериментаторами, хоча мають справу з певними фізичними процесами. Ті, хто видають себе за соціологів-емпіриків, в своїх дослідженнях не спираються на теорію, не прагнуть пояснень в рамках певної теорії, спираються на безпосередні прямі вимірювання (просте приписування змістам чисел) і в термінах безпосередньо поставлених питань перевіряють гіпотези на кшталт “в такому регіоні рейтинг політика Х вище ніж в такому”, часто навіть не підозрюючи при цьому, що певним чином репрезентативна для всієї сукупності не проста випадкова вибірка, може бути зовсім по іншому репрезентативна (або, як ми інколи кажемо, практично нерепрезентативна) для частини цієї сукупності.

Отже, проблема не тільки в тому, щоб коректно переходити від змістів до чисел (вимірювання) та від чисел до змістів (інтерпретація), не тільки в тому, щоб коректно працювати з кількісними моделями, знати “правила математики” і їх застосовувати. Не менш важливо і коректно працювати із змістами, знати правила логіки. Знати і застосовувати в широкому сенсі, від зв'язку між дизайном дослідження і його гіпотезами, до обґрунтування висновків.

Ще одна проблема, притаманна саме нашій науці. Говорячи мовою системного аналізу, ми маємо справу із нерелективними системами. Системами, що мають можливість та тенденцію під впливом інформації, що надходить зовні, не тільки змінювати свою поведінку за певними правилами, але й змінювати самі ці правила. Частково ця складність відображена в широко відомій теоремі Томаса.

Повертаюсь до теми есе. То чи може бути вирішена (раз і назавжди) ця ділема (на мій погляд фальшива) — “числа чи смисли”. Моя відповідь, “Скоріше за все ні, не може”. Мені здається, що зараз важко сподіватися та очікувати одну теорію (як великий нарратив, що пояснює все що було, все що є і все що буде). Ми “приречені” розробляти моделі — логічні, кількісні, якісні. Приречені збирати дані, моніторити, пояснювати та прогнозувати на короткий час певні соціальні феномени, певні процеси. Приречені будувати моделі, — будувати і одразу змінювати. Швидко бігти лише задля того, щоб встояти на одному місці. І бігти ще швидше, щоб все-таки рухатися вперед. Зичу всім сил та наснаги для такої роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Sorokin P.* Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences//Westport, Connecticut: Greenwood Press, Publishers. 1956. P.102-130.

Сергей Дембицкий
ведущий социолог Института социологии НАНУ,
лауреат конкурса “Кращий молодий соціолог року – 2008”

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА СОЦИОЛОГИИ:
ЧИСЛА, ЧИСЛА И ЧИСЛА**

Мой доклад посвящен исключительно отечественной методологической культуре. Тройным упоминанием чисел в названии своего выступления я не хочу сказать, что она лишена смысла. Превалирующий количественный подход оперирует достаточно большим количеством допущений как научно доказанных, так и не допускающих спорных трактовок. Так, анализируя количественные данные, мы всегда проверяем распределение на нормальность, дисперсию на равенство, ну а статистические методы используем исключительно в соответствии с измерительными шкалами. За всем этим стоит большая смысловая нагрузка.

Троекратное упоминание чисел скорее связано с тем, что в своем выступлении я хочу коснуться трех аспектов методологической культуры, каждый из которых предполагает три грани своего рассмотрения. Во-первых, я хочу уделить внимание трем парадигмам эмпирической социологии, во-вторых, трем типам исследования, в-третьих, трем эмпирическим методам.

Говоря о парадигмах, я имею в виду три подхода к эмпирическому исследованию – количественный, качественный и смешанный. Упомянув парадигмальный подход в этом контексте, я часто сталкиваюсь с непониманием, мне отвечают: «А разве так говорят? Мы не встречали такой терминологии!». Я могу вас уверить, за рубежом она распространена повсеместно. Мне можно возразить, дескать «ну и что?», это другое название для знакомых вещей. Вот

и с количественной парадигмой у нас знакомы не хуже, чем на Западе. Даже дизайн-эффект для нас уже не загадка, а SPSS выполнит любые пожелания аналитика. Казалось бы, и с качественной парадигмой все ясно: хочешь пообщаться тет-а-тет, — вот вам «глубинки»; хочешь с группой, — вот вам фокус-группы. Все, чего душа маркетолога пожелает. Но если копнуть глубже, оказывается, что такие используемые за рубежом исследовательские подходы как феноменологическое исследование, обоснованная теория, кейс-стади, нарративное исследование, этнография, — у нас находятся по ту сторону добра и зла, потому что они просто не используются. А если и используются, то настолько редко, что об этом мало кто знает. С другой стороны: а зачем их использовать? Это ведь хлопотно, социологу не пристало таким заниматься. Ну а про смешанную парадигму и говорить не приходится. Все, конечно, осознают важность и актуальность совместного использования качественных и количественных методов, но в остальных представления о том, что нужно делать, зачастую существуют в виде черного ящика. Так уж у нас повелось, что сингулярности молчат, а репрезентативные выборки громко разговаривают.

Закономерно возникает вопрос, почему все обстоит именно так? Неужели отечественные социологи такие убежденные позитивисты? Для того, чтобы ответить на этот вопрос, я бы хотел привести результаты недавнего исследования Чарльза Теддли и Марка Элайс, посвященного соотношению трех упомянутых парадигм в социальных и поведенческих науках за рубежом¹⁷. В своем исследо-

¹⁷ *Alise M., Teddlie C.* A Continuation of the Paradigm Wars? Prevalence Rates of Methodological Approaches Across the Social/Behavioral Sciences // *Journal of Mixed Methods Research*. — 2010. — № 2. — P.103-126.

На слайде представлена оригинальная система Биглана 1974 года:

	«Хард»		«Софт»	
	Неживые системы	Живые системы	Неживые системы	Живые системы
Фундаментальные	Астрономия Химия Геология Математика Физика	Ботаника Энтомология Микробиология Физиология Зоология	Английский язык Немецкий язык История Философия «Русские» коммуникации	Антропология Политология Психология Социология
Прикладные	Технология керамических изделий Компьютерные науки Машиностроение Техника строительства Ядерные технологии	Агрономия Технология изготовления молочных продуктов Садоводство Экономика сельского хозяйства	Бухгалтерский учет Финансы Экономика	Управление организациями Среднее образование Специальное образование Профтехобразование

вании они использовали систему Биглана, разработанную еще в 1974 году. Согласно ей, все науки можно разделить на «хард» или «софт», фундаментальные или прикладные, а также посвященные живым или неживым системам.

Науки относятся к категории «хард» или «софт» в зависимости от степени консенсуса, царящего в соответствующем предметном поле. Фундаментальные и прикладные науки делятся на основе заинтересованности исследователей в практической приложимости полученных результатов. Ну а с живыми и неживыми системами и так все ясно.

В своем исследовании Теддли и Элайст выбрали четыре дисциплины, имеющие традицию использования всех трех исследовательских парадигм. Среди фундаментальных — это психология и социология, среди прикладных — образование и медсестринское дело. Для каждой дисциплины были случайным образом отобраны по 150 научных статей с результатами исследований из журналов, имеющих наибольший индекс цитирования. После этого была осуществлена проверка того, в рамках какой исследовательской парадигмы проводилось исследование (критерии: исследовательский дизайн, особенности выборки, методы сбора данных, тип данных и особенности их анализа). Наиболее общие результаты имеют следующий вид:

Дисциплина	Количественные	Смешанные	Качественные	Всего статей
Психология	140 (93%)	10 (7%)	0 (0%)	150
Социология	116 (77%)	7 (5%)	27 (18%)	150
Фундаментальные вместе	256 (85%)	17 (6%)	27 (9%)	300
Медсестринское дело	98 (65%)	13 (9%)	39 (26%)	150
Образование	63 (42%)	36 (24%)	51 (34%)	150
Прикладные вместе	161 (54%)	49 (16%)	90 (30%)	300
Вместе	417 (69,5%)	66 (11%)	117 (19,5%)	600

Следовательно, количественная парадигма является доминирующей в рамках всех дисциплин, но если для фундаментальной психологии ее удельный вес составляет 93%, то для прикладного образования — всего 42%. Особенно отчетливо видно и то, что качественная и смешанная парадигмы представлены в прикладных науках существенно, чем в фундаментальных. Так, их применение в образовательных и медсестринских исследованиях практикуется в три раза чаще, чем в психологии и социологии.

Отдельно хотелось бы сказать об образовательных исследованиях. Как видно из приведенных данных, они наиболее близки к идеальной модели, где каждая парадигма представлена в равной степени. Исторически так сложилось, что в западной социологии именно эта сфера наиболее чутко реагирует на инновации. Если в 70-е годы 20-го столетия Дональд Кэмпбелл занимался разработкой рандомизированных экспериментов для оценки, в первую очередь, образовательных программ, то сейчас именно специалисты по изучению образования вносят наибольший вклад в развитие смешанной методологии.

Таким образом, пусть это и прозвучит парадоксально, но для внедрения инноваций в фундаментальную эмпирическую социологию нам не хватает именно прикладных исследований. Без них отечественная социология или, по крайней мере, большая ее часть еще долго может вариться в своих позитивистских соках.

Здесь я перехожу ко второй части доклада — типам эмпирических исследований. Дело в том, что, анализируя систему Биглана, мы упускаем из виду третий тип эмпирических исследований — оценочные исследования. Несмотря на то, что они достаточно близки к прикладным, их по праву можно выделить в отдельную группу. И если

фундаментальные и прикладные исследования хорошо известны в отечественной социологии, то оценочные — так и не стали объектом хоть какого-то внимания. Так, на Первом Конгрессе Социологической ассоциации Украины (Харьков, 2009) из всего множества выступлений лишь одно непосредственно касалось оценочных исследований. Причины сложившейся ситуации проанализированы в моей недавней публикации¹⁸. Поэтому сейчас я коснусь лишь основных выводов.

Главная причина того, что оценочные исследования не являются объектом интереса в отечественной социологии, заключается в отсутствии потребности проведения соответствующих исследований на уровне государства. Но отсутствие госзаказа само по себе является лишь частью проблемы. Второй тревожный момент — это незаинтересованность отечественных социологов в развитии методологии оценочных исследований. За рубежом, еще до того как сформировался госзаказ, велись интенсивные методологические исследования в сфере оценки, имеющие важное значение для развития всей эмпирической социологии. После завершения «золотого века» оценочных исследований многие важные методологические идеи были сформулированы учеными, специализировавшимися на оценивании. Эти идеи имели важное значение для развития качественных исследований и исследований смешанного типа.

Не проанализировав зарубежный опыт, отечественная социология будет не готова к решению тех задач, которые

¹⁸ Дембицкий С. История развития методов оценивания в социальных и поведенческих науках за рубежом // Социология: теория, методы, маркетинг. — №3. — С. 173-184.

раньше или позже встанут перед ней. Здесь уместно вспомнить слова Пала Тамаша, сказанные на вторых Панинских чтениях: «Заниматься не высокой политикой, а госуправлением — это хлопотно и требует не разговоров, а способности «сидеть и делать»... И вот выясняется, что в новой ситуации требуется грязная работа. Что ж, этот слой социологов, политологов, экономистов, просто интеллектуалов-демократов оказывается не готов к выполнению грязной работы, к труду, госуправлению, созданию механизмов управления системой, регулирования ее отклонений и воспроизводства»¹⁹. Это конечно не означает что мы вообще не сможем осуществлять оценивание. Вопрос в том, насколько адекватным и эффективным оно будет. В этом контексте показательна ситуация, сложившаяся в России.

В данный момент наши соседи уже осознали, что государство не в состоянии «тянуть» на себе все социальное обеспечение. Исходя из этого, был осуществлен ряд соответствующих мер, среди которых — принятие закона о монетизации, появление автономных учреждений социального обеспечения (это, например, учреждения социальной защиты, здравоохранения, образования и другие), стандартизация услуг и прочее. Поскольку один из приоритетов в сфере социального обеспечения — внедрение рыночных механизмов предоставления социальных услуг, — постольку

¹⁹ Тамаш П. Поражение «публичных социологов» в посткоммунистическом обществе — это поражение публичной социологии здесь и теперь? // Соціологія і суспільство сьогодні. Матеріали II Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В. Паніної / За наук. ред. Є.І. Головахи та О.Г. Стегнія. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2009. — С.20-28.

российское государство нуждается в проведении оценивания деятельности негосударственных учреждений, претендующих на распределение бюджетных средств. И хотя в России эмпирическая социология в целом и оценочные исследования в частности «на голову» выше чем в Украине, приоритет традиционно отдается оценке с помощью опросных методов. Последнее продиктовано отнюдь не методологическими соображениями, а высокой формализуемостью результатов таких методов (читай – удобством в отчетности). Не стоит и говорить о том, что опросные методы удовлетворяют решению лишь узкого круга задач.

Таким образом, используя опыт других стран, отечественная социология могла бы подготовиться к предстоящим вызовам. Но станет ли кто-то заниматься этой «грязной работой»?

Последнюю часть доклада я также хочу начать с вопроса: почему у наиболее авторитетного психологического журнала «Журнал личностной и социальной психологии» индекс цитирования составляет 115 пунктов, а у социологического «Американское социологическое обозрение» – всего 21? Науки, как мы определили – фундаментальные, подход в основном количественный... Где же разгадка? Давайте посмотрим на используемые методы. Данные взяты из упомянутого исследования.

Дисциплина	Исследовательский дизайн				
	Экспериментальный	Квазиэкспериментальный	Сравнительный	Корреляционный	Опросный
Психология	36 (26%)	12 (9%)	30 (21%)	62 (44%)	0 (0%)
Социология	1 (1%)	2 (1)	31 (27%)	82 (71%)	0 (0%)

Может быть, ответ кроется как раз в частоте использования различных методов? Как видно, доля экспериментальных и квазиэкспериментальных исследований в психологии составляет 35%, в то время как в социологии — всего 2%. Давайте запомним эту цифру. Ну и кто бы сомневался, что две трети исследований в социологии являются корреляционными. Ну любим мы этот коэффициент детерминации, который все объясняет и объясняет дисперсию независимой переменной, нам бы еще не забывать о том, что это всего лишь улучшение результатов предсказания по сравнению с ситуацией, где для этого используется среднее значение, а не регрессионное уравнение.

Я не случайно заговорил об экспериментальном и корреляционном методе, а если использовать более общий термин — об измерении. Дело в том, что эксперимент, измерение, а также наблюдение являются наиболее общими эмпирическими методами. Для нас же интересно, как эти методы специфицируются в рамках социологии. С измерением все предельно ясно: сначала разрабатываем измерительную шкалу, а уже потом рассчитываем коэффициенты корреляции, сравниваем средние, строим доверительные интервалы и прочее.

С двумя другими методами ситуация более неоднозначная. Если говорить о наблюдении, на ум сразу же приходят различные виды наблюдения, к примеру, включенное и невключенное. Но на мой взгляд, наблюдение в социальных науках следует понимать более широко. К нему также можно отнести полуструктурированные и неструктурированные интервью, кейс-стади, согласование концептов и, возможно, ряд других качественных методов и стратегий. Несмотря на то что в рамках качественных исследований часто говорят о самом исследователе как об инструменте

исследования, необходимо говорить об участниках исследования как об инструментах наблюдения тех или иных социальных феноменов. Ведь многие аспекты социального феномена часто не могут наблюдаться непосредственно самим ученым. Такая ситуация связана с тем, что эти аспекты либо остались в прошлом и доступны лишь ретроспективно, либо их наличие, особенно в случае значений, которые придаются тем или иным аспектам, можно зафиксировать исключительно со слов участника исследования.

Это очень важный момент, ведь именно наблюдение, а не измерение является первым шагом хорошо проведенного исследования. Социологи не должны начинать с априорных схем, они ведь не схоласты. Замыкаясь на измерении, мы обрекаем себя на «спекуляции по поводу», пусть они и являются порой очень точными и своевременными. Измерение дает ответы на вопросы «Что? Где? Когда? Сколько?», но не дает ответов на вопросы «Как?» и «Почему?». Давайте посмотрим на следующую схему, предложенную Робертом Йином, исследователем, специализирующемся на кейс-стади.

Метод	Форма исследовательского вопроса	Необходимость контроля исследуемых единиц	Фокусировка на современных событиях
Эксперимент	Как, почему?	Да	Да
Опрос	Кто, что, где, как много?	Нет	Да
Историческое исследование	Как, почему?	Нет	Нет
Кейс-стади	Как, почему?	Нет	Да

Остается сказать только об экспериментальном методе. Самом могущественном и в то же время таком непопулярном среди социологов. 2% экспериментальных исследований — это много или мало, это «за» или «против»? Давайте предположим, что «за». Тогда какими они могли бы быть? Как это себе представлял Якоб Морено? Вряд ли. Может быть рандомизированными «а-ля» Дональд Кэмпбелл? Ну, разве что, в оценивании. А ведь за примером и ходить далеко не надо. Все мы были глубоко поражены, когда в первый раз читали про экспериментальное исследование конформизма, проведенное Стэнли Милгрэмом.

И не надо возражать, что это сугубо социально-психологический эксперимент. Давайте вспомним о наиболее существенных факторах социального конформизма, выявленных в нем. Во-первых, это эмоциональное удаление от жертвы (психологический фактор). Во-вторых, близость и легитимность авторитета (близость — психологический фактор, легитимность — социальный). В-третьих, наличие институционального авторитета (сугубо социальный фактор). В-четвертых, освобождающее воздействие неподчиняющегося коллеги-испытуемого (опять психологический).

Как говорил Герберт Блумер, социальная действительность проявляет себя в человеческом взаимодействии, а не во взаимодействии переменных, поэтому и исследовать необходимо именно человеческое взаимодействие. Эксперимент Милгрэма хрестоматийный пример того, как это надо делать.

Одно из впечатлений от полученных в нем результатов было озвучено в программе «ТВ Гайд», звучит оно следующим образом: «Мир зла настолько ужасен, что до сих пор никто не осмеливался проникнуть в его тайны!». Но ведь нам не обязательно проникать именно в «мир зла», нам для начала заглянуть хотя бы куда-нибудь.

Спасибо за внимание.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дембицкий С. История развития методов оценивания в социальных и поведенческих науках за рубежом // Социология: теория, методы, маркетинг. — №3. — С. 173-184.

2. Тамаш П. Поражение «публичных социологов» в посткоммунистическом обществе — это поражение публичной социологии здесь и теперь? // Соціологія і суспільство сьогодні. Матеріали II Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В.Паніної / За наук. ред. Є.І.Головахи та О.Г.Стегнія. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2009. — С. 20-28.

3. Alise M., Teddlie C. A Continuation of the Paradigm Wars? Prevalence Rates of Methodological Approaches Across the Social/Behavioral Sciences // Journal of Mixed Methods Research. — 2010. — №2. — P. 103-126.

Татьяна Загороднюк

младший научный сотрудник

Института социологии НАН Украины

**НАТАЛИЯ ПАНИНА: КРИТЕРИИ
СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

Сегодня Институт социологии проводит четвертые Международные социологические чтения памяти Наталлии Паниной, темой которых является социологическая культура. Мне хотелось бы в день, когда будут подведены итоги конкурса «Лучший молодой социолог года» и вручены

медали и премии победителям, рассказать о том, как, собственно, Наталия Викторовна понимала социологическую культуру и что она делала для того, чтобы поднять уровень профессиональной культуры украинского социологического сообщества.

Изучая наследие Н.Паниной, я во многих ее трудах нашла прямое или косвенное обращение к вопросу социологической культуры. Наталия Викторовна ясно представляла себе, что же это такое. Ибо уровень социологической культуры самой Паниной не вызывал никакого сомнения в научных кругах Украины, России, европейских стран и Америки.

Выступая с докладом «Динамика социально-моральной конфигурации профессиональных норм и проблема регламентации социологического сообщества в условиях аномии» на пленарном заседании Второй всеукраинской социологической конференции «Проблеми розвитку соціологічної теорії» в 2002 году, Наталия Викторовна отмечала, что «проблемы формирования профессиональной культуры, возникновения и формирования профессиональной структуры общества, а также проблемы становления науки как социального института, начиная с XIX века находились в поле пристального внимания ведущих социологов своего времени. И следует особенно подчеркнуть, что интерес этот обострялся в периоды социальной нестабильности и социальных трансформаций»²⁰. Извините за длинную

²⁰ Панина Н. Динамика социально-моральной конфигурации профессиональных норм и проблема регламентации социологического сообщества в условиях аномии/ Н. Панина//Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції:[наук. ред. М.Шульга] – К.: ІС НАНУ, САУ, Вид. «Стилос», 2002. – 533 с.

цитату, но Наталия Викторовна писала так, что очень трудно что-то одно вычленишь, вырвать из контекста, потому что ничего лишнего, «воды» в изложенном ею не было и это, кстати, тоже признак высокой научной культуры.

Можно выделить три типа критериев, которым Наталия Панина отводила решающую роль в формировании социологической культуры: научные, технологические и профессионально-этические. Научная культура определяется прежде всего последовательностью обоснования и верификации социологических концептов. Именно этим критерием социологической культуры руководствовалась она сама, когда обосновывала и проверяла в многолетнем мониторинге личностно-нормативную концепцию трансформации постсоветского общества.

Критерием социологической культуры она считала не только бережное и вдумчивое отношение к социологической классике, но и поиск возможности ее развития с учетом конкретных условий общественных трансформаций. Наталья Викторовна в своей нормативно-личностной концепции посткоммунистической трансформации украинского общества, исходила из концепций Дюркгейма, Мертона и Беккера, но именно ее собственное теоретическое видение проблемы массовой аномической деморализованности, опирающееся на анализ результатов мониторинговых исследований, позволило предложить реальные механизмы преодоления посткоммунистической аномии.

Уровень профессиональной культуры социолога можно оценить и по его стремлению к распространению социологических знаний, новых тенденций в науке. Н.Панина с 1998 года была постоянным членом редколлегии журнала «Социология: теория, методы, маркетинг». В этом журнале

с завидной регулярностью появлялись ее статьи, посвященные теоретическим и практическим аспектам науки.

Настоящий социолог является основным субъектом изучения общества, в котором он живет. И то, насколько адекватно он воспринимает его и какие методы и методики использует, тоже является критерием социологической культуры. Не случайно Н.Панина адаптировала к нашим условиям уже известные в социологической науке шкалы: шкалу аномии Сроула, шкалу социальной дистанции Богардуса, шкалу авторитарности Адорно, шкалу жизненной удовлетворенности Хавигхарста и Тобина, шкалу тревожности Спилбергера, шкалу социального цинизма из теста ММРІ и др. Для изучения общественной атмосферы и особенностей восприятия людьми своего положения в обществе ею были созданы методики, которыми пользуются социологи Украины и ближнего зарубежья: «Интегральный индекс социального самочувствия» и «Индекс дестабилизационного протестного потенциала». Причем, она считала себя обязанной разъяснить научной общественности принципы адаптации той или иной методики. Достаточно вспомнить ее статью «О применении шкалы социальной дистанции в исследованиях национальной толерантности в Украине»²¹, в которой были подробно описаны принципы адаптации шкалы Богардуса.

В начале 90-х годов Наталия Викторовна, изучая процессы социальных изменений, которые происходили в

²¹ Панина Н. О применении шкалы социальной дистанции в исследованиях национальной толерантности в Украине / Н.Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — №3. — С.21-43.

посткомуністическої Україні, пришла к выводу, что общественные и групповые эффекты социальных изменений требуют систематического наблюдения и анализа²². Рациональная и целенаправленная деятельность в области социального управления, разработка стратегии социальных реформ невозможна без систематической адекватной оценки и учета характера, а также направления процессов, происходящих в трансформирующемся обществе.

В 1992 году она провела исследование «Социальное самочувствие и психологическое состояние населения Украины». Этот проект она рассматривала как апробацию систематического мониторинга изменений в украинском обществе. Специально для этого исследования Наталия Викторовна разработала принципы проектирования выборки всеукраинского социологического опроса. Эта выборка, сочетавшая элементы квотной и случайной (созданная совместно с Николаем Чуриловым), с самого начала учитывала реалии постсоветской действительности – ограниченность финансирования массовых опросов, особенности культуры интервьюеров и организаторов полевой работы, недоступность респондентов и т.д. Именно учет особенностей социальной ситуации, в которой осуществляются полевые исследования, Наталия Панина считала важным критерием социологической культуры в ее технологической составляющей.

²² Головаха Є., Паніна Н. Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві/ Є.Головаха, Н.Паніна //Структурні виміри сучасного суспільства:[за ред С.Макеєва]. – К.: Інститут соціології НАН України, «ВІПОЛ»,2006 – 372 с.

В последующие годы на основе изучения опыта проведения трендовых исследований в мире, в том числе и в России, Н.Панина разработала методологические основания и методику национального мониторингового социологического исследования. Основные принципы разработки системы показателей и организации мониторинга были сформулированы с учетом специфики декларированных новообразованным государством целей постсоветских преобразований и особенностей проведения массовых опросов в нестабильном обществе²³. И сейчас «визитной карточкой» Института социологии является его мониторинг.

Критерием социологической культуры является также умение ученого, откликаясь на насущные потребности общества, в котором он живет, применять свои знания на практике. Накануне 25-летия Чернобыльской катастрофы нельзя не вспомнить цикл работ, выполненных в соавторстве в Евгением Ивановичем Головахой по этой тематике. Были разработаны концептуальные основы измерения социального самочувствия и психологического состояния пострадавшего населения; проведено комплексное исследование этих показателей, а также самооценки здоровья и радиобиологических показателей в зоне радиационного загрязнения; дана оценка постчернобыльской социальной политике,

²³ *Панина Н.В.* Українське суспільство 1992-2002. Соціологічний моніторинг / Н.В. Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, Фоліант, 2002. – 114 с.

социальному резонансу и психологическому эффекту гуманитарной медицинской помощи «чернобыльцам»²⁴.

Настоящий социолог должен способствовать «ликвидации безграмотности» в научной и околонаучной среде. Многие помнят 90-ые годы прошлого столетия, когда в Украине массово начали проводиться электоральные и маркетинговые исследования. Но не было оригинального украинского учебника, который бы помог вырастить специалистов, способных грамотно их проводить. И Наталия Викторовна в 1996 году написала свою знаменитую «Технологию социологического исследования», которая с тех пор выдержала три издания и является одной из самых популярных книг среди студентов-социологов, а также настольной книгой социологов-практиков²⁵. Существует

²⁴ Головаха Є., Панина Н. Досвід комплексного дослідження соціального самопочуття, психологічного стану, самооцінки здоров'я та радіобіологічних показників у зоні радіаційного /Є.Головаха, Н.Паніна// Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.). – Харків: Фоліо. – 1996. – С.25-35. / Головаха Є., Панина Н. Концептуальні засади вимірювання соціального самопочуття та психологічного стану потерпілого населення і постчорнобильська соціальна політика / Є.Головаха, Н.Паніна // Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.). – Харків: Фоліо. – 1996 – С.51-56. / Головаха Є., Панина Н. Соціальний резонанс і психологічний ефект гуманітарної медичної допомоги постраждалому населенню/Є.Головаха, Н. Паніна// Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.). – Харків: Фоліо. – 1996. – С.36-50.

²⁵ Паніна Н. Технологія соціологічного дослідження. Курс лекцій / Н.Паніна. – К.: Наукова думка, 1966. – 232с.

множество учебников по социологии, в том числе и украинских. Однако практически во всех ВУЗах Украины социологию изучают по учебнику под общей редакцией С.А.Макеева, в котором раздел об организации и проведении социологического исследования общественного мнения написан Паниной. Достаточно сказать, что этот учебник издавался уже четырежды²⁶.

Неграмотные интерпретации данных социологических опросов в СМИ особенно тревожили Наталию Викторовну, ибо они формировали неправильное, предвзятое, даже враждебное, отношение к социологии в украинском обществе. Под ее редакцией и с ее комментариями была выпущена брошюра «Опитування громадської думки. Для журналістів та політиків»²⁷.

Пожалуй, наиболее важным, по мнению Н.Паниной, являлся этический критерий социологической культуры. Вспомним бесчисленное количество так называемых «социологических центров», возникших в 90-е годы. Руководителями, аналитиками, специалистами в них работали, в основном, люди, которых Наталия Викторовна называла «самоназванцями». Может быть даже и небесталанные, эти люди имели весьма поверхностное или не имели никакого представления о социологии как науке, а уж тем более о научной этике. Их основной целью была нажива, основным принципом проведения так называемых исследований — «чего изволите за свои деньги». Именно

²⁶ Соціологія: Навчальний посібник; за ред. С.О.Макеєва. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 1999. — 344 с.

²⁷ Опитування громадської думки. Для журналістів та політиків; відп. ред., вступ, коментар Паніна Н. — К.: Демократичні ініціативи, 1995. — 54 с.

благодаря таким «специалистам» у некоторых политических деятелей не находилось приличных слов для определения социологии. Наука была на грани дискредитации. Назрела потребность определить, кто же он такой – социолог в Украине. Н.Панина, являясь председателем комиссии по профессиональной этике Социологической ассоциации Украины, возглавила работу по созданию «Кодекса профессиональной этики социолога». Она изучила опыт создания национальных кодексов зарубежных социологических ассоциаций, адаптировала общенаучные этические принципы к специфике социологической деятельности в Украине, отстаивала свои взгляды на научную этику в многочисленных статьях, участвуя в дискуссии, развернувшейся на страницах журналов и на конференциях²⁸. V Съезд Социологической ассоциации Украины утвердил Кодекс в окончательной редакции в мае 2004 года. С того времени только те ученые в Украине могут считаться социологами, которые свою деятельность ведут в соответствии с основными принципами и этическими нормами профессиональной ответственности.

Наталья Викторовна была человеком толерантным, умела прощать человеческие слабости и недостатки. Но в том, что касается научной деятельности, она имела твердые убеждения, которым следовала неукоснительно, и достаточно жесткие критерии оценки социологической культуры, которые предъявляла, в первую очередь, к себе.

В заключение доклада разрешите мне сделать небольшое лирическое отступление. В этом зале нет человека,

²⁸ Панина Н. К обсуждению проекта Кодекса профессиональной этики САУ / Н.Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 3. – С.181-183.

который не был бы знаком с трудами Наталии Викторовны, многие знали ее лично. У меня к ней особое отношение. Дело в том, что именно благодаря ей состоялось мое знакомство с социологией. Говорят, что в этом мире не бывает ничего случайного. Мой путь в эту науку является иллюстрацией к данному утверждению. В далеком 1988 году, когда Института социологии еще не было, я работала в Отделе научной информации секции общественных наук, занимаясь написанием аналитических обзоров в области экономики. Там же работала и Наталия Викторовна. Она была инициатором и научным руководителем очень интересной и нужной темы: «Изучение информационных потребностей ученых-обществоведов Академии наук Украины». Я была привлечена к данной работе для сбора первичной информации для определения поля исследования. Это была тяжелая, кропотливая работа: приходилось по многу часов в Отделе кадров Академии на отдельные карточки выписывать данные обо всех ученых-обществоведах секции общественных наук. Тогда ведь не было ни электронного учета, ни персональных компьютеров. Кстати, В.И.Паниотто разработал программу для этого исследования. Обсчет велся на программируемом калькуляторе Б-53. Впоследствии в отдельной брошюре были опубликованы результаты этого исследования. А осенью того же года Наталия Викторовна, уже работая в Украинском филиале ВЦИОМа, предложила мне попробовать себя в качестве интервьюера. Эта работа у меня получалась хорошо, а в трудные 90-ые она была просто необходима для моей семьи. По моему твердому убеждению, каждый, кто хочет быть социологом, должен побывать «в поле», поучаствовать в черновой работе. Сама Н.Панина такой работы не боялась. Кто тогда мог предположить, что через много лет темой моего, теперь уже самостоятельного, исследова-

ния будет изучение научного наследия Наталии Викторовны, конкретнее – ее нормативно-личностной концепции трансформации посткоммунистического общества!

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Панина Н.* Динамика социально-моральной конфигурации профессиональных норм и проблема регламентации социологического сообщества в условиях аномии / Н.Панина // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції: [наук. ред. М.Шульга] – К.: ІС НАНУ, САУ, Вид. «Стилос», 2002. – 533 с.

2. *Панина Н.* О применении шкалы социальной дистанции в исследованиях национальной толерантности в Украине / Н.Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 21-43.

3. *Головаха Є., Паніна Н.* Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві / Є.Головаха, Н.Паніна // Структурні виміри сучасного суспільства: [за ред С.Макеєва]. – К.: Інститут соціології НАН України, «ВІПОЛ», 2006. – 372 с.

4. *Паніна Н.В.* Українське суспільство 1992-2002. Соціологічний моніторинг / Н.В.Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, Фоліант, 2002. – 114 с.

5. *Головаха Є. Паніна Н.* Досвід комплексного дослідження соціального самопочуття, психологічного стану, самооцінки здоров'я та радіобіологічних показників у зоні радіаційного / Є.Головаха, Н.Паніна // Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.). – Харків: Фоліо. – 1996. – С.25-35.

6. *Головаха Є. Паніна Н.* Концептуальні засади вимірювання соціального самопочуття та психологічного стану потерпілого населення і постчорнобильська соціальна політика / Є.Головаха, Н.Паніна // Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.). – Харків: Фоліо. 1996. – С. 51-56.

7. Головаха Є. Паніна Н. Соціальний резонанс і психологічний ефект гуманітарної медичної допомоги постраждалому населенню / Є.Головаха, Н.Паніна // Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.). – Харків: Фоліо, 1996. – С. 36-50.
8. Паніна Н. Технологія соціологічного дослідження. Курс лекцій / Н.Паніна. – К.: Наукова думка, 1966. – 232 с.
9. Соціологія: Навчальний посібник / За ред. С.О.Макеєва. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 1999. – 344 с.
10. Опитування громадської думки. Для журналістів та політиків; відп. ред., вступ, коментар Паніна Н.– К.: Демократичні ініціативи, 1995. – 54 с.
11. Панина Н. К обсуждению проекта Кодекса профессиональной этики САУ / Н.Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 181-183.
12. Панина Н. Информационные потребности ученых-обществоведов / Н.Панина. – К.: Ин-т философии АН УССР, 1990. – 90 с.

Наталія Костенко

зав. відділом соціології культури і масової комунікації Інститута соціології НАН України

СОЦИОЛОГИЯ КАК ПРИКЛЮЧЕНИЕ В ПРЕДЛАГАЕМЫХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ

«Социология занимает важное место в умах наших современников. Одобряй или оплакивай этот факт – его не обойдешь». Так писал в 1895 году Альбион Смолл в статье «Эра социологии», тот самый, что создал первый социологический факультет в Чикаго и был первым редактором *American Journal of Sociology*. Оправдались ли ожидания столетней давности насчет неподдельных эмоций в отношении социологии и ее пространственно-временной мас-

штабности, сегодня не скажешь с определенностью. Дискусии о статусе социологии становятся все больше вязкими и рутинными. Между тем, едва ли можно себе представить, что сохраняя работа времени не сделала свое дело, презентовав нам отменные каноны, как, впрочем, и рабочие клише доказавших однажды свою успешность, допущенных к применению, комфортных интеллектуальных практик, отложив в дисциплинарной памяти каталоги надежных операторов и уместных концептуальных образов. Хотя и с неочевидными правилами их пополнения или пересмотра. Т.е. передала нам то, что можно было бы именовать «социологической культурой», разумеется, не сбрасывая со счетов и учебную простоватость, и явную провокативность этого словесного сцепления, усилив кодом «чисел» и «смыслов» немаловажную двойственность его акцентов. Оба императива налагают на пользователя нешуточные обязательства, не примиряясь исключительно с «субкультурностью», научным ригоризмом или общественной полезностью. В самом деле, как не услышать здесь обертоны дебатов, например, о заново открытой «относительной автономии» культуры (а разве когда-то всерьез думали иначе?) и радикальности «сильной» программы ее исследования. Или тщетных баталий теории и эмпирии за культурную гегемонию на научных и публичных территориях, где не обойтись без этического кредо, обертоны артикулированных различий национальных и исторических модальностей гуманитарной традиции, бессменных наших дихотомий, от которых пора бы и отказаться, — макро и микро перспектив, количественной и качественной методологии. И, конечно же, споров о сомнительности притязаний на научность «наблюдений второго порядка», словами Никласа Лумана, т.е. интерпретаций, которые осуществляем мы сами в описаниях и объяснениях реальности,

уже проинтерпретированной в мире людей, и которые едва ли могут быть чем-то иным, нежели частным продуктом. Пусть даже неоднократно верифицированные констатации в виде цифр или инсайтов сообщают им энергию и возбуждают их интуиции. Ваши эссе пристрастно демонстрируют изрядную чувствительность ко всем этим импликациям культурной многомерности наших интеллектуальных занятий. Без склонности, однако, к единодушию в оценках. Но если кого-то все же тяготит ситуация, где «много культуры для одной социологии», то уж никто не счел для себя возможным ограничиться трюизмами. Набор предлагаемых культурных инструментов по совершенствованию весьма впечатляющий — от прагматичного контроля за собственной ангажированностью и несвободой от ценностей, которой не избежать, «хирургического» действия в отношении реальности («давайте спросим друг друга как хирург хирурга», говорит один из авторов) до иронии, только-то и способной удерживать симметричность значений и знаков. Словом, не определения и не расстановка точек над *i* могли бы здесь интересовать. Похоже, мы с вами знаем, о чем идет речь, хотя и чаще всего недоверчивы к аргументам тех, кому все видится иначе. Должно быть, это и есть условием для небесплодного обсуждения.

Поскольку в своих рассуждениях о социологической культуре вы охотнее апеллируете к проблемам вовне, к уязвимости репутации социологии в обществе и к тому, как социология вообще отвечает жизни, хотелось бы сместить вектор вовнутрь, к переживаниям и состояниям этого «наблюдателя второго порядка», на что обрекает или чем награждает нас профессия. Резонно, на мой взгляд, представить социологию как *приключение*, как то, что с нею и с нами приключается, к чему подтолкнули меня ваши эссе и возможность рассуждать в терминах культу-

ры, заданная общей темой. Когда, предположим, Ролан Барт идентифицирует с приключением семиологию, это вроде понятно, поскольку она сулит расшифровку смысла и обещает открытие. В социологии, конечно же, взывающая к конкретике докса, особенно представленная в общепонятных числовых символах, способна пройти мимо смысла по касательной, отложить разговоры о нем на потом, уклониться от него и даже полностью устранить. В то же время погруженные в эмпирическую среду доподлинно знают нечто такое, что побуждает их не отрываться от компьютера до тех пор, пока разрозненные ответы в массиве данных ни сложатся в некую общую картину, показатели ни развернут свою игру и цифры действительно ни заговорят «сами за себя». Интеллектуальные продукты, которые мы создаем, помещают нас одновременно в контекст теории, критической рефлексии и удовольствия от мышления эффектами, без чего градиент скучности и личной неинтересности безудержно повышается. И здесь заканчивается любая наука. Социология достаточно искушена в способности к приключениям. Не об этом ли говорят нередкие ее рефлексивные и предметные повороты (лингвистический, прагматический, культурный), побуждаемые врожденным стремлением ослабить строгий надзор позитивизма, невзирая на окаменелости на обочинах и нарастающий гул невероятностей впереди. Магистраль освящают авторитетные фигуры, которые хочется чтить, но также громоздятся и всяческие химеры, требующие свой выкуп, — и иногда его легче отдать, чем оспаривать. Расставлены ловушки стилей, жанров, коммуникационных сетей, парадигмальные границы, объявленные открытыми, оборачиваются дальним горизонтом, а пространственные координаты методологических, да и любых карт кажутся излишне плоскими для современного взгляда, настроен-

ного уже на 3D-формат. Справиться с этой сложностью, мультимодальностью мира, отмеченного и нашим присутствием, довольно непросто, даже располагая культурным запасом социологии. Не случайно столь напряженны сейчас поиски невиданных ранее или перемонтированных концептуальных конструкций для изучения культуры, в виде ли версий цивилизационного подхода, осевого измерения, в идеале, вероятно, разлагающего реальность на супер-струны, или, напротив, путей возвращения к онтологии, убедительных доводов в пользу чувств и ощущений, не в меньшей степени чем рефлексия формирующих наш культурный, интеллектуальный опыт и познавательный ресурс. Для того чтобы укомплектовать этот последний, то есть чтобы приключение состоялось, да еще и чтобы душа, как сказал бы Зиммель, прошла культурный путь «от себя несовершенной к себе совершенной», необходимо, как представляется, иметь в распоряжении три составляющих, которые, в общем-то, хорошо известны, и моя задача — их перечислить.

Во-первых, *школа*, дающая знание теорий, которые, в лумановом понимании, и призваны редуцировать сложность, предоставляя возможность сравнения систем и объектов, а также знание методологических приемов анализа, независимо от того, где такой тренинг осуществляется. Теория задает язык исследования. Но стоило бы быть готовым к открытию, что выучили не тот, чужой язык, правда, для такого оптимистического вывода нам отпущена целая жизнь. И если предстоит заглянуть по ту сторону очевидного мира и вывернуть наизнанку устоявшиеся концепции, как это попробовал постмодерн, следует определенно знать, что именно подлежит этому испытанию. Школа оттачивает познавательные аттитюды, формирует образцы и способы того, как организуется среда исследо-

вания, ну, скажем, посредством выбора круга чтения. Незатейливый контент-анализ ссылок в ваших работах намекает, кстати, на любопытные темпоральные и локальные особенности такой организации. Можно сказать, что в освоении литературного поля отечественного обихода вы, несомненно, идете в ногу со временем: из всех ссылок на русском и украинском почти две трети приходится на тексты и проекты, опубликованные после 2000 года, несколько менее трети — относятся к десятилетию 90-х, и малый остаток — к предыдущим годам. Но над обращением к литературе на английском и других языках, похоже, время не властно: ссылки на иностранном распределяются совершенно одинаково — по трети на каждый из периодов. Есть повод подумать: или все стоящее уже переведено, или преодолевать языковые препятствия излишне хлопотно, или школа согласна с таким образцом.

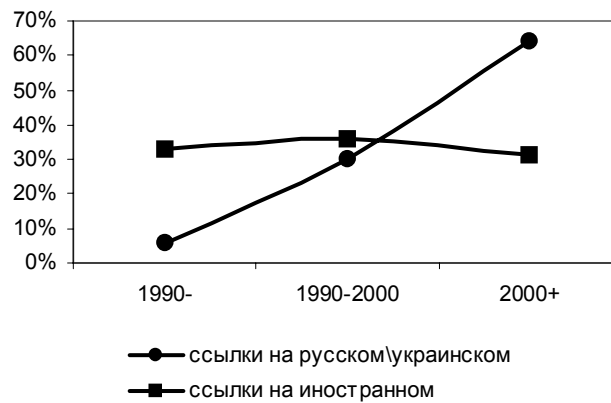

Рис. Ссылки в конкурсных работах, 2010 (N=142)

Во-вторых, требуется *воображение*, позволяющее запечатлеть то зыбкое культурное родство предметов и отношений, которое возникает среди узаконенных различий или вдруг рассыпается внутри легитимного тождества, воображение, позволяющее подрывать стерильную последовательность представлений и быть способным к *imaginative redescriptions*, словами Ричарда Рорти, к повторным описаниям уже имеющегося из другой перспективы. В-третьих, нужен *вкус*, чтобы отличить, например, детальный анализ «серого на сером» от репрезентаций «цветного на цветном», которые Милан Кундера связывает с «тропикализацией» европейского романа, улавливая издержки современной культуры в целом, что вполне относимо и к манере социологического письма.

Надо сказать, вы преуспели в своих приключениях. У одних они оказались более захватывающим, у кого-то самое интересное еще впереди. Остается сожалеть, конечно, что теоретические просторы и расщелины оказались в этот раз нетронутыми, что удобнее всего расценивать как случайность. Тем не менее, объемные методологические модели представлены в конкурсных текстах благодаря Дмитрию Хуткому с предложенной им измерительной системой стратификации современных обществ. В методических нюансах со знанием дела разбираются Алексей Шестаковский, настойчиво конструируя надежный инструмент для зондажа этнических предубеждений, Олег Иванов, всерьез увлеченный поисками новых возможностей компьютерного контент-анализа, Ирина Мацко, рассказавшая о перипетиях глубинных интервью, о которых и не догадаться не практикующим качественные изыскания.

«Исследования по всем правилам», пожалуй, так можно назвать часть работ, цель которых в обстоятельном анализе предметных областей, который движется от концеп-

туальных решений, через установление зависимостей между множеством значимых переменных к диагнозу сегодняшнего состояния нашего общества. Это пристальные наблюдения за тем, что и как побуждает граждан к протестному поведению, и, напротив, к социальной адаптации в условиях разительных политических и жизненных сдвигов, чему посвящены тексты Александра Резника и Светланы Хуткой. Это исследования Максимом Паращевиным религиозных установок населения Украины в кросс-европейском разрезе, и анализ Алексеем Мусиездовым представлений молодежи о культурном статусе украинского города.

Показателен диапазон культурных студий, в фокус которых попадает прошлое, настоящее и будущее. От региональной популярности исторических героев, выясненной для нас Лилией Овчинниковой, до метафор киберпространства из коллекции Евгении Прохоренко, от удручающего переживания обществом языковых травм, чем искренне озабочена Екатерина Тягло, до студенческого юмора как маркера дистанции от политики в оригинальном исследовании Александры Ненько.

Представленные каждым из вас работы собственно и есть точки отсчета для разговора о социологической культуре. Для меня достаточно простой ее формулы: школа, воображение и вкус, если мы art, или чувство меры, если мы science. Не сомневаюсь, что вы с энтузиазмом ее усложните и уточните, развернув иные смысловые контексты, возможно, и с помощью числовых вариаций.

РОЗДІЛ II

ЕСЕ НА КОНКУРС
“КРАЩИЙ МОЛОДИЙ СОЦІОЛОГ–2011”

*Юлія Бєлікова
Александр Голиков
Наталія Гусак
Дмитрий Заец
Мальвина Клименко
Тетяна Любива
Олексій Мусієздов
Ирина Нечитайло
Лілія Овчиннікова
Ольга Пахолок
Евгения Прохоренко
Юлія Серєда
Данило Судин
Світлана Шевченко*

Юлія Бєлікова

*к.соц.н., доцент кафедри соціології
та психології управління Харківського
національного економічного університету*

СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ: ФАНТАЗІЇ ТА ЗНАННЯ

*Я знаю лише те, що я нічого не знаю
Сократ*

Дихотомія “фантазії/знання”, на наш погляд, є продовженням дихотомії “емоції/раціональність”. Зазвичай ми використовуємо ці поняття як протилежні: емоції, фантазії, як такі що є ірраціональними, неструктурованими, безконтрольними; та раціональність, знання — засновані на логіці, раціональній дії, структуровані, контрольовані.

Сучасне західне суспільство характеризується домінуванням раціональності над емоціями, в той час як емоції є евристичними для розуміння соціальної реальності. Проблематика емоцій не є новою для соціології, однак до 1970-х років вивчення її було фрагментарним. Джерела соціології емоцій знаходимо в роботах М.Вебера, який виділяє чотири типи соціальної дії, одна з яких афективна — заснована на емоціях. Т.Парсонс в праці “Про структуру соціальної дії” пропонує п’ять типових змінних, що об’єднують соціальні дії і соціальну систему, одна зі змінних — афективна нейтральність або афективність передбачає, що актори обирають між емоційною поведінкою (афективністю) і раціональною поведінкою (афективною нейтральністю).

Дж.Хоманс у своїй роботі “Human group” (1951) вводить поняття sentiments (почуття), що є центральною категорією дослідження людських груп і представляє суму діяльностей, у яких індивіди повідомляють один одному “внутріш-

ню прихильність”. Крім того, Дж.Хоманс в роботі “Соціальна поведінка: елементарні форми” (1974) вводить постулати агресії-схвалення:

- **Постулат А:** “У випадку, якщо дія не викличе очікуваної винагороди або викличе несподіване покарання, діючий суб’єкт відчує гнів: більш прийнятною для нього стане агресивна модель поведінки”. “Коли людина не одержує очікуваного, — вона відчуває себе засмученою”.

- **Постулат В:** “Коли дії людини одержують позитивну оцінку (очікуване схвалення або більше схвалення ніж вона очікувала) вона відчуває задоволення: відповідно існує висока ймовірність того, що вона відтворюватиме схвалювану модель поведінки. Таким чином, постулат А апелює до негативних емоцій, постулат В — до позитивних”.

Ч.Р.Мілс у своїй роботі “Білі комірці: американський середній клас” (1951) розглядає емоцію як предмет споживання в посткапіталістичному суспільстві і закликає службовців управляти своїми емоціями.

Інші автори, в свою чергу, використовують емоційні категорії в, так званий, неемоційний період соціології. Наприклад, Н.Смелзер (1959) розвиває теоретичний підхід до соціальних змін та стверджує, що наслідками соціальних відносин є “негативні емоційні реакції”.

А.Гоулднер (1955) закликає розпізнати, звернути увагу на внутрішній емоційний базис у пануючих теоріях соціології. Його зауваження не було зрозуміле, і 15 роками пізніше він знову розвиває думку про емоційну основу соціологічних теорій, але все ще не знаходить підтримки серед науковців.

Різноманітні емоційні категорії знаходимо в роботах багатьох соціологів XIX та XX ст.: А. де Токвіль, Г.Лебон, Е.Дюркгейм, В.Парето, Ф.Тьоніс, Г.Зіммель — лише деякі з відомих європейських соціологів, які розглядали різні емоційні категорії як важливі змінні, що пояснюють со-

ціальну реальність. У цей же час, в роботах американських соціологів А.Смола, В.Г.Самнера, Л.Ф.Уорда, Е.Роса та Ч.Х.Кулі відкрито пізнавальний потенціал емоцій.

З 1970 року емоції – невід’ємний об’єкт соціологічних теорій. Розвитку соціології емоцій сприяли праці А.Хохшильд (1975, 1979), Д.Хейза (1977), С.Шота (1979), Р.Колінза (1981). В цей же період часу було опубліковано монографії, які не тільки продемонстрували важливість емоцій для соціології, але й розглядали емоції з різних перспектив: Т.Кемпер “Теорія соціальної взаємодії емоцій” (1978), А.Хохшильд “Кероване серце” (1983), Н.Дензін “До розуміння емоцій” (1984).

В 1984 році було засновано Міжнародне товариство дослідження емоцій. У 1986 року були відкриті секції соціології емоцій Американською соціологічною асоціацією, Британською соціологічною асоціацією (1990), Австралійською соціологічною асоціацією (1992), Європейською соціологічною асоціацією (з 2004).

Спостерігаємо ситуацію, яку автор відомого бестселера “Емоційний інтелект” Д.Гоулман назвав революцією XXI століття – реваншем емоцій над інтелектом. Ці тенденції мають місце не тільки в соціології, але в інших гуманітарних та природничих науках.

Можна навіть говорити, що відкриття природничих наук дають поштовх для розвитку нових гуманітарних концепцій. Яскравим прикладом є подія, що сталася у 1996 році, коли вчений Дж.Леду²⁹ заявив, що мозок є емоційним та різні

²⁹ Ledoux J. The Emotional Brain: The Mysterious Underpinnings of Emotional Life / J.Ledoux. – New York: Simon and Schuster, 1996. – 384 p.

емоції пов'язані з різними частинами мозку, – це дало новий поштовх у дослідженні емоцій.

Поняття емоції та поняття раціональності, які, на перший погляд, протиставляються одне одному, насправді є взаємозв'язаними. Мені імпонує розуміння емоції та раціональності, запропоноване В.Джеймсом:³⁰ дослідник наголошує, що емоція є продовженням раціональності.

Роль емоцій у раціональності – дозволити дію, яку неможливо ініціювати виключно за допомогою логіки або розрахунків. Вклад емоцій у раціональність – забезпечити почуття впевненості щодо майбутнього. Раціональність спрощує пізнання соціальної реальності, тому що воно передбачає оперування певними логічними схемами, стереотипним мисленням. Для створення чогось нового, евристичного, або коли людина потрапляє в якісну нову ситуацію, однієї раціональності стає недостатньо, на допомогу приходять емоції. На наш погляд, саме емоції дають поштовх для появи нових ідей, креативних дій. Креативність як оригінальність передбачає можливість та здатність вийти за рамки існуючих уявлень, логіки і базується на сумніві та критичному аналізі. В цілому ж механізм дії креативності зрозуміти неможливо, оскільки ірраціональні феномени (такі як наприклад інтуїція) складно описати в рамках логічної схеми. Аналогічно, не можливо раціонально зрозуміти почуття, емоції радості, кохання, смутку, відризи. З точки зору нейрофізіології емоційний стан можна описати за допомогою певних характеристик: серцебиття, артеріального тиску, реакції зіниць..., однак повне «розуміння» емоцій неможливе без використання

³⁰ James William. "What is an Emotion?" / W.James // Mind 9, 1884. – P. 188–205.

чуттєвих форм пізнання. Дитина на певному етапі вже знає, що краще один раз спробувати, відчути, наприклад, смак солодкого, ніж кілька разів побачити та прослухати, що це може викликати позитивні емоції.

Цікавим є й той факт, що креативність як оригінальність не завжди перероджується у креативність дії, яка необхідна в професійній діяльності. Людина не може весь час бути креативною і тому вона використовує раціональність, засновану на логіці, певному алгоритмі, навіть для оцінки емоцій. Крім того, креативність дії є результатом не тільки внутрішніх факторів, але й певних зовнішніх обставин.

Емоції є соціальними. Базуючись на визначенні, що пропонує К.Е.Ізард, "емоція — це те, що переживається як почуття, що мотивує, організує та направляє сприйняття, мислення та дії в певне русло"³¹. Відповідно, можемо сформулювати визначення емоції з точки зору соціології: емоція — соціальний конструкт, переживання, що виникає в результаті соціальної взаємодії і може впливати на пове-дінку та функціонування окремого індивіда, соціальної групи або соціального інституту (наприклад, вплив довіри на інститут економіки). Емоції виражаються відповідно до соціальних норм, виконують функції адаптації, комуні-кації та ряд інших функцій.

Дихотомія "емоційне/раціональне" має ще один вимір: гендерний. Це демонструє певна залежність, яка може бути окреслена наступним чином: емоції здебільшого пов'язані з жіночими практиками (приватна сфера, сім'я, діти), раціональність — з чоловічими практиками (професійна сфера, кар'єра). На перший погляд, фемінінність та маску-

³¹ Изард К.Э. Психология эмоций / Перев. с англ. — СПб.: Издательство "Питер", 2000. — 464 с.

лінність, як і емоційне та раціональне, мають мало спільного. Однак не варто забувати, що чисті типи є ідеалізованими, у той час як реальність демонструє, що крім традиційних фемінінних жінок та маскуліних чоловіків існують не тільки фемінінні чоловіки або маскуліні жінки, але й андрогіни, що поєднують як типові фемінінні, так і маскуліні характеристики. Власне андрогінні типи, згідно висновкам відомої дослідниці гендерної теорії С.Бем³², є найбільш успішними та адаптивними.

Сьогодні відбуваються зміни традиційного гендерного порядку у професійній сфері, стирання розбіжностей між гендерами за рахунок маскулізації жінок, недостатнє використання емоцій, превалювання логіки над іншими факторами соціальної дії. Ці гендерні зміни пов'язані з активною діяльністю жінок на ринку праці, їх фінансовою незалежністю, натомість приватна сфера є досить патріархальною, демонструє консервативну ситуацію у стосунках між чоловіком та жінкою. Моделі поведінки є закріпленими гендерним порядком та відображені у гендерних стереотипах, тому не дивно, що дії, що йдуть у розбіжність зі сформованими стереотипами поведінки та дії викликають сміх, подив, що зафіксовано, наприклад, в таких парадоксальних висловленнях, як “жіноча логіка”, “емоційний чоловік”.

Спостерігаються зміни соціальної реальності, динаміку яких, на нашу думку, можна описати за допомогою діалектики Геракліта: “Розбіжності сходяться, з різних тонів виимальовується чудова гармонія, і все виникає через боротьбу...”, – фраза, що покладена в основу закону єдності та

³² Bem S.Z. The measurement of psychological androgyny / S.Z.Bem. – Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 1974. – 42 (2). – P. 155–162.

боротьби протилежностей. Геракліт стверджував, що суттєва зміна — це зміна в свою протилежність, що одна протилежність виявляє цінність іншої, а суперечливість зближує протилежності. Діалектика може бути поясненням бачення відносин між фемінністю та маскулінністю, між емоційністю та раціональністю, між фантазіями та знаннями.

Одне з таких поєднань, що народилося з так званих протилежних понять емоції та раціональності і на даний момент успішно функціонує, є поняття "емоційного інтелекту". Як зазначено у дослідженнях Д.Гоулмана, цей показник є більш важливим, ніж просто рівень інтелекту чи емоціональна компетентність для прогнозування успішності. Самоконтроль, самопізнання, емпатія, управління відносинами передбачають не тільки вміння відчувати свої емоції та настрої інших, але й аналізувати їх, класифікувати, проектувати та прогнозувати результати цієї поведінки, що вже є інструментом раціонального пізнання.

У символічному просторі поєднання протилежних за змістом контрастних понять, що спільно дають нове уявлення, є оксюмороном. У структурованому просторі успішно функціонує еkleктика — поєднання різнорідних, органічно несумісних елементів. Еkleктика є ключовою характеристикою постмодерну, вона чудово вписується в пояснення соціальних змін та трансформаційних процесів.

Таким чином, фантазії та знання, емоції та раціональність, фемінінність та маскулінність можна розглядати як інструменти пізнання соціальної реальності та форми уявлення себе в повсякденному світі. Інструменти та форми мають свої переваги та недоліки, певні обмеження, особливості, але обидва є важливими складовими пізнання та формами представлення себе. Нівелювання одного компонента сприяє викривленому розумінню соціальної реальності, у той час як гармонійне застосування обох несе ве-

ликий науковий потенціал. Це демонструє найвагоміші наукові відкриття різних сфер знань різних історичних епох: вчені, що були новаторами, вміли поєднувати емоції і раціональність, фантазувати та пізнавати навколишній світ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Ledoux J.* The Emotional Brain: The Mysterious Underpinnings of Emotional Life / J.Ledoux. – New York: Simon and Schuster, 1996. – 384 p.
2. *James William.* «What is an Emotion?» / W.James // Mind 9, 1884. – P.188–205.
3. *Изард К.Э.* Психология эмоций / Перев. с англ. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 464 с.: ил. (Серия «Мастера психологии»).
4. *Vem S.Z.* The measurement of psychological androgyny / S.Z. Vem. – Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 1974. – 42 (2). – P. 155–162.

Александр Голиков
ст. преподаватель кафедры социологии
Харьковского национального университета
имени В.Н.Каразина

СОЦИАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ: ФАНТАЗИИ И ЗНАНИЯ

Диалог двух ключевых персонажей в последней части культовой для современной молодёжи полилогии заканчивается словами:

«— Скажите мне напоследок, это всё правда? Или это происходит у меня в голове?»

— Конечно, это происходит у тебя в голове, Гарри. Но кто сказал тебе, что поэтому оно не должно быть правдой?»³³.

Конечно же, автор текста, школьная учительница по своему бэкграунду, вряд ли при написании текста знала сложнейшую дискуссию вокруг истинности и фантазийности в восприятии социальной реальности, длящуюся со средневекового противостояния ноуменилистов и реалистов, и продолжающуюся, несмотря на все «последние писки» от Беркли, Юма, Маркса, Бодрийяра, Лукмана и прочих. Однако одна она осознавала явно — то, что легло в XX веке в основу знаменитой теоремы Томаса³⁴.

Специфика социологического знания заключается в том, что принцип неопределённости³⁵ распространяется в нём на само установление природы полученной информации. Точно так же, как в физике только переход на уровень микромира позволяет с достаточной иллюстративностью продемонстрировать тезис «Наблюдатель самим

³³ Роулинг Дж.К. Гарри Поттер и Дары Смерти. — М.: ЗАО «Росмэн-Пресс», 2007. — С. 610.

³⁴ И теорема Гофмана, не столько изобретённая, сколько эксплицированная Г.С. Батыгиным, нами рассматривается лишь как (хроно)логическое продолжение теоремы Томаса, её частный случай. — см. (Батыгин Г.С. Континуум фреймов: социологическая теория Ирвинга Гофмана // Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / Под ред. Г.С. Батыгина и Л.А. Козловой; вступ. статья Г.С. Батыгина. М.: Институт социологии РАН, Институт Фонда «Общественное мнение», 2003)

³⁵ Предложенный Вернером Гейзенбергом в 1927 году, и происходящая из которого Копенгагенская интерпретация, в частности, постулирует невозможность предсказания точного пути каждой из потока элементарных частиц.

фактом наблюдения влияет на наблюдаемое»³⁶, в социологии этот тезис становится актуальным при переходе социологии с уровня структур и тенденций на уровень (социального) знания, знания про знание («ожидание ожиданий»). Именно в этом смысле Бурдьё (ничуть не отрицавший потенциала структурализма в объяснении общества и эксплицировавший эту точку зрения посредством титула своей теории) говорил, что социолог, вопрошающий у респондента, уже меняет точку зрения респондента, и ставил под сомнения саму возможность социологического опроса.

На самом же деле (хотя использование категории «на самом деле» уже представляет собой символическую оккупацию права номинировать, что есть знание, а что не есть знание) наблюдатель не просто влияет на наблюдаемое, — наблюдатель и есть наблюдаемое. Тот же Бурдьё³⁷ элегантно ушёл от этой ловушки, диалектически связав социальное и индивидуальное посредством ряда категорий (габитус, капитал, схемы восприятия и т.п.). Наблюдая, наблюдатель прежде всего наблюдает себя, свои категории

³⁶ К примеру (если излагать крайне упрощённо): наблюдатель, фиксируя элементарную частицу в определённый момент времени, производит это фиксирование посредством других элементарных частиц (фотонов — если он видит, любых других — если фиксирует посредством специальной аппаратуры вроде камеры Вильсона). Это фиксирование представляет собой неизбежно взаимодействие элементарных частиц с наблюдаемой — то есть искажает траекторию её движения и изменяет местоположение, импульс и т.п.

³⁷ Как и остальные синтетика, безусловно. В этом случае он пришёлся к слову, поскольку предыдущая секвенция была закончена именно его мыслью.

наблюдения, свой инструментарий («доксу интеллектуалов», как выразился бы изящный Пэнто³⁸). Эти все выкладки кажутся очевидными, но только потому, что в эту доксу очевидности погружены те, кому они кажутся таковыми, именно поэтому мы их приводим.

Проблемы (не в смысле проблематичности, а в смысле проблемности) социологии начинаются дальше, при попытках исследовать любой социальный феномен — любой социальный факт (по Дюркгейму) социальной реальности. Обнаруживает себя та очевидность, что всё исследуемое очевидно — в смысле, воспринимается глазами. Тут и возникает серьёзный бодрийеровский соблазн (или первородный искус?) трансформировать (в смысле изменения внешней *формы* без изменения содержания и даже внутренней структурированности) без какого-либо сложного систематизирующего труда (а научный труд априори таков) свои наблюдения, по качеству ничем не отличающиеся от наблюдений внимательного несоциолога и даже негуманитария, в социологическую форму; свой фотоблог — в «визуальную социологию» (что вовсе не отрицает нашего внимания и уважения к новым методам социологии, а также к лихорадочным поискам социологии себя в этом медийном — фотографическом и ютубном — мире); свои интерпретации — в сущностное содержание наблюдаемого феномена. Иначе говоря, социология обнаруживает себя перед синей таблеткой знания и красной таблеткой фантазии.

³⁸ Пэнто Л. Интеллектуальная докса / Пер. с фр. Е.Д.Вознесенской // Socio-Logos'96. Альманах российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. М.: Socio-Logos, 1996.

Матрица фантазии зачастую куда более привлекательна, чем социальная реальность знания³⁹. Однако при этом матрица фантазии остаётся лишь схемой, неизбежно редуцирующей и упрощающей сложность социальной реальности. В момент попытки интерпретации через эту матрицу «она сообщает мозгу» социолога, сколь «вкусный и сочный продукт» он изготовил, однако рефлексивность современной социологии зачастую уничтожает эту иллюзию. Нынешняя социальная реальность теряет свойство гарантированности одним только фактом непротиворечивости рассуждений, — что лишает социолога возможности опираться на умственные эксперименты, и не в последнюю очередь ставит под вопрос саму вероятность теоретической социологии (аналога теоретической физики, чьим знаменем вот уже не первое десятилетие на Западе является Стивен Хокинг, фигура не только научно, но и социально харизматичная, сыгравшая безусловную позитивную со-

³⁹ Противопоставляя тут истинное (или во всяком случае объективное и адекватное) знание фантазии, мы отдаём себе отчёт в условности такого разведения. Но избранная нами нюансировка предложенной в теме дихотомии такова, что сюжет разворачивается именно в сторону противопоставления объективности и субъективности, реальности и выдуманного, науки и домыслов. Что, конечно же, не исключает альтернативных нюансировок (например, возможности анализа представлений социологов о социальной реальности в противопоставлении с действительным состоянием оной; роли знаниевых (в бергеро-лукмановском смысле) и фантазийных компонентов в конституировании социальной реальности; знание и незнание социологов о социальной реальности; и т.п.). Лаконичность формулировки априори чревата богатством интерпретаций!

циальную роль для теоретической физики), её эффективность и харизматичность.

Знание о социальной реальности (как продукта, берущегося из гегелевского снятия на первой стадии данных, на второй — информации) обладает другим первородным грехом, — оно не является ни полностью достижимым, ни полностью исчерпывающим, ни полностью устойчивым. Подобно физике, изучающему элементарную частицу, которая *была* на этом месте, социолог изучает общество, которое *было* на момент изучения. И в этом смысле без фантазийной компоненты в осмыслении социологических результатов никуда. Тем более, тут парадоксально эмансипаторную роль для социологии сыграл её исторический кумир, — физические (и прочие естественные) науки, выдвинувшая не только (трудно, кстати, для неспециалиста понимаемые) идеи принципа неопределённости Гейзенберга, теории относительности Эйнштейна, но и теорему о неполноте (авторства Гёделя⁴⁰). Данные построения для (во многом интеллектуально и общенаучно незрелой) социологии стали индульгенцией для её (гносео)логических грехов, в том числе и в том, что касается соотношения аксиоматически и теорематически существующего знания, с одной стороны, и гипотетически, интуитивно, мировоззренчески, иногда даже мифологически достраиваемых

⁴⁰ Иначе известная как Первая теорема Гёделя, является непосредственной частью общенаучной работы над второй проблемой из списка Гильберта, и которая, говоря упрощённо, утверждает недоказуемость (если пытаться доказать полностью и исчерпывающе) любой формальной системы: «Если формальная система непротиворечива, то в ней существует невы выводимая и неопровержимая формула».

компонент любой теории (каковые компоненты неизбежно присутствуют во всех научных теориях, даже в естественных и точных).

Последняя констатация вовсе не является ритуальной данью неокантианской традиции отделения наук о духе от наук о природе⁴¹. Она, наоборот, предусматривает существенную роль в конституировании социальной реальности не только того, что называется знанием, но и того, что (не менее иногда условно) называют фантазией. Ведь если физическая реальность обладает свойством «сопротивления исследователю» (отрицание закона всемирного тяготения не элиминирует оный), то социальная реальность исследователю сопротивляется куда меньше, а в некоторых случаях⁴² оказывается беспомощной сопротивляться. «Изнасилование» социальной реальности познающими её в таких случаях оказывается «изнасилованием» здравого смысла с (иногда) полной сменой генокода этого здравого смысла. Впрочем, такие смены (полные и необратимые) являются достаточно редкими, ибо (социальное) знание является всё же достаточно инерционной конструкцией⁴³.

⁴¹ Дильтей В. Введение в науки о духе (фрагменты) // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. Трактаты, статьи, эссе. — М., 1987.

⁴² Если исследователь обладает объёмным капитальным ансамблем; если исследователь бурдьеvistски «делегирован» социальной группой; если исследователь реализует интерес; если исследователь оказывается «в струе», то есть оказывается лишь выразителем наявных, но ещё не явных процессов; и т.п.

⁴³ ..Не эта ли инерционность (социального) знания в сочетании с (иногда гипертрофированной) потенцией фантазии в сфере изменения социальной реальности была столь громоздко концептуализирована итальянцем Парето в «резидии сохранения агрегатов» и «резидии комбинации», соответственно?..

Куда более распространённым представляется нам случай, когда знание о социальной реальности конституируется как таковое независимо от действительной природы. Именно в силу вышеуказанной «высокой проводимости»⁴⁴ социальной реальности (а к таковой принадлежит и пространство науки) такое конституирование является угрожающим как для социальной наследственности⁴⁵ в общем виде, так и для идентичности⁴⁶ науки как таковой — и науки под названием «социология» — в конкретном случае.

Ибо, не сумев отделить знание о реальности от реальности знания⁴⁷, социология теряет свою дисциплинарную⁴⁸, прагматическую⁴⁹, ценностную⁵⁰ идентичность. Фотоблог стирает свою границу с фотосоциологией. Сопоставление Нестора-летописца с блоггером, допустимое для ситуации отсутствия науки как системного знания, в (пост)пост-

⁴⁴ Низкого сопротивления.

⁴⁵ Такой предельный случай рассмотрен нами выше.

⁴⁶ Социологической ипостаси феномена наследственности.

⁴⁷ Несмотря на — а, может быть, и благодаря им? — усилия исследователей в области социологии науки и социологии знания.

⁴⁸ Оказавшись на одном рубеже и в одном ряду с антропологией, психологией, коммуникативистикой и рядом других достойных, но всё же иных, дисциплин.

⁴⁹ Не умея различить себя как практику, себя как профессию, себя как социальную инженерию, себя как теорию, себя как миссию, себя как незаконченный проект, себя как социальный институт, себя как консультативный орган, себя как мировоззрение, себя как воображение и т.д.

⁵⁰ Потерявшись в дискуссиях «свободы от ценности» (М.Вебер) и «обречённости на оценку» (В.А.Ядов), «публичной социологии» (М.Буравой) и «социологии для избранных» (В.Парето) и т.п.

модерной ситуации становится комичным — а, значит, деквалифицирующим для социологии. Такое сопоставление превращается из сопоставления с подвижником («светильником разума») в сравнение с «офисным планктоном», по самой метафоре лишённым разума и разумности. И а(нти)-системность социологического знания (де-факто институционализованного в том числе в социологическом воображении) играет в этом процессе не в последнюю роль «обратного заколдовывания» социологии.

С другой же стороны, таковое неразведение (или недостаточное разведение) становится сильной стороной социологии, как только она (полностью в логике Баумана⁵¹) трансгрессирует (ибо таков он, мир неомагии: здесь трансгрессия, а не стабильность, становится нормой) в область «не-только-наук». Теряя тогда привилегии «законодательного разума», социология обретает привилегии других форм разума — имеющих право ошибаться, имеющих право субъект(ив)ности⁵². И — в логике Парацельса, у которого лекарство от яда отличала только доза — перед социологией тогда встанет другой вопрос: в какой мере допустимо использование того, что уже неоднократно было концептуализировано как «социологическое воображение» (Миллз, Штомпка), «социологическое мышление» (Здравомыслов), «социальное воображаемое» (Тейлор⁵³). Характерно, кстати, что уже в поздних развёртках этого понятия (к каковым

⁵¹ Бауман З. *Философия и постмодернистская социология* /З. Бауман // *Вопросы философии*. — 1993. — № 3. — С. 46–62.

⁵² Субъективного взгляда и политической субъектности.

⁵³ Тейлор Ч. *Что такое социальное воображаемое?* // «Неприкосновенный запас» 2010, №1 (69). Электронный ресурс. Режим доступа: // <http://magazines.russ.ru/nz/2010/69/te3.html>

принадлежит, например, импровизации и вариации на мотив социального воображаемого) уже проводится крайне расплывчатое, контурное, неузнаваемое различие между социальным воображаемым и социологическим воображаемым. Социальная реальность и её отражение в профессиональном сознании сливается с таковой и таковым в сознании повседневном.

В этом смысле социальная реальность предстаёт как синтез (с безусловным доминирующим элементом знания) знаниевых и фантазийных компонентов наблюдающего субъекта — для социологии как института⁵⁴, с безусловным доминированием фантазийных элементов — для наблюдаемых агентов и наблюдаемого общества. Второй аспект редуцируется (упуская выкладки) к одной из простых развёрток теоремы Томаса, и поэтому дальнейшему анализу не подлежит, будучи тривиальным. Первый же случай приводит нас к реинтерпретации смыслов, назначения и миссии социологии. Эмансипаторская роль таковой⁵⁵ предстаёт не только как освобождение от метанарративов (к этой задаче, по Бауману, социология давно уже готова), но и как освобождение от самой себя в её институциональных научных ограничениях. Игра в социологию в таком случае трансgressирует в игру в бисер, ибо фантазия не может быть ответственной. *Помыслить* субъект имеет право что угодно, даже открыто неприемлемое и очевидно неправильное, — это право у него отнять невозможно.

⁵⁴ Ибо «играть роль» социального института крайне удобно, выгодно и полезно в самых прагматических смыслах этих слов.

⁵⁵ За каковую сражались марксисты середины XX века во главе с тем же Миллзом.

Наталія Гусак
ст. викладач кафедри Школи соціальної
роботи ім. В.І.Полтавця Національного
університету “Києво-Могилянська академія”

СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ: ФАНТАЗІЇ ТА ЗНАННЯ

Соціальна реальність — це людський вимисел чи емпірично перевірений факт? Це суб’єктивне бачення дійсності, створене людською уявою чи об’єктивна даність? Що ми знаємо про соціальну реальність? Наразі виникає більше запитань, аніж відповідей. Численні соціологи, філософи та інші науковці намагаються вже не одне століття описати закони, закономірності, правила, за якими існує світ. Однак, результати їх плідної роботи — це лише невеликий обсяг доступних нам знань. А скільки ще є невідомого ні для науки, ні для пересічної людини. Це невідоме охоплене фантазіями, вимислами. А фантазії та вимисли — вони теж є частиною тієї суб’єктивної соціальної реальності, про яку ми говоримо? Яким же чином тоді досліджувати соціальні феномени та соціальні інститути, як зрозуміти, що в них є знанням, а що вимислом? Наприклад, візьмемо соціальну реабілітацію: знання про структурні елементи реабілітації можуть бути реальними (але для кожного суспільства ця реальність буде відрізнятися), а саме уявлення про інститут соціальної реабілітації, його функції, моделі — чи не є це вимислом? На сьогодні знання про соціальну реабілітацію не є достатньо однозначними, та дуже складно знайти ті узагальнення, які б об’єднували їх. Наприклад, у сучасному американському суспільстві реабілітація розуміється як одна із форм покарання осіб з девіантною поведінкою, у західноєвропейських країнах — як відновлення втрачених функцій та набуття нових можли-

востей окремими індивідами, в країнах пострадянського простору — як засіб відновлення втрачених функцій людини. Чи будуть тоді такі знання реальними?

Спробуємо з'ясувати, що говориться про соціальну реальність у різних сферах наукового знання. Якщо звернутися до філософії, то вчення про буття називають онтологією. Остання ставить перед собою запитання: існує одна єдина реальність чи є стільки реальностей, скільки існує людських уявлень про неї? Від цього залежать способи та методи дослідження соціальної реальності. Якщо дослідник вірить у те, що реальність є об'єктивною, незмінною і не залежить від розуміння її кожним окремим індивідом, то можна робити якісь узагальнення, визначати закономірності тощо. Якщо ж дослідник надає перевагу думці, що реальність можна пізнати через розуміння її кожною окремою людиною, то буде дуже складно узагальнити знання та генералізувати їх. Залежно від того, якої точки зору притримується дослідник, таким і буде знання про реальність: генералізованим та одним для всіх чи "збірним", відмінним для кожного суспільства чи окремої людини. Способи отримання знань про соціальну реальність вивчає епістемологія як один із розділів філософії або — як її ще часто називають — теорія пізнання. Епістемологія ставить перед собою запитання: "Як ми знаємо те, що ми знаємо? Як відрізнити реальне знання від вимислу?". Тут і закладено відповідь на запитання щодо того, чи є знання про соціальну реальність достовірним, чи це фантазія.

Однак, знання про реальність та спосіб їх отримання буде відрізнятися у соціальних та фізичних науках. Для нас важливою є соціальна реальність і відповідно знання про неї в соціальних науках. Тут існують дві точки зору на природу буття. Одним із них є об'єктивізм — переконання, що реальність є незмінною. Інший — соціальний кон-

структивізм, у якому йдеться про те, що реальність створюється суспільствами. Реальність тут означає людське розуміння сенсу чого-небудь.

Мається на увазі, що суспільство може сприймати та інтерпретувати якісь події чи явища по-різному. Наприклад, різні суспільства по-різному трактують смерть. Одні бачать її як звільнення від важкого земного життя, інші — як перехід до нового життя, ще одні — як розплату за гріх. Тобто якщо знову ж таки повертатися до соціальної реабілітації, то виходить, що може бути об'єктивне уявлення про соціальну реабілітацію, що не залежить від людського погляду на неї.

Тут важко буде погодитися, насамперед, тому що сутність соціальної реабілітації відрізняється у різних суспільствах. Історія свідчить, що й сама необхідність осмислення чи пізнання реабілітації виникла лише у середині ХХ століття і з того часу набула різних форм та моделей, які є реальними для кожного окремого суспільства. Наприклад, патерналістська модель була реальною для країн пострадянського простору. У західноєвропейських країнах реальною була індивідуалістська модель. І це не означає, що вони були вимислом, фантазією, навіть якщо вони не були реальними одна для одної (індивідуалістська для країн пострадянського простору, а патерналістська — для країн західної Європи). Виходить, для дослідження соціальної реабілітації більш прийнятним буде використовувати соціальний конструктивізм, а не позитивізм.

Наразі у соціології сформувалися два найбільш популярних підходи до розуміння соціальної реальності: об'єктивістський та суб'єктивістський або, як їх ще називають — позитивістський та феноменологічний. Перший розглядає світ як об'єктивну соціальну реальність, яка існує окремо від індивідів, окремо від суспільства як такого, поза

його межами (Е.Дюркгейм). У другому йдеться про те, що ми (індивіди, групи індивідів) суб'єктивно сприймаємо зовнішній світ, надаємо йому своєї інтерпретації і цим самим формуємо соціальну реальність (А.Шютц). Соціальну реальність можна вивчати з двох різних перспектив, які становлять єдине ціле: феноменологічної, об'єктивованої статусно в формі інтерсуб'єктивності; та об'єктивної, реальної, трансцендентної реальності. Якщо феноменологія зводить соціальну структуру до взаємодій індивідів, то позитивізм, навпаки, прагне із структури вивести соціальну дію та взаємодію.

Якщо слідувати за Дюркгеймом, то виходить, що соціальна реальність — це мережа соціальних фактів, які варто розглядати як речі. Між ними існує мережа невидимих зв'язків, вони знаходяться на різних відстанях один від одного, мають якусь свою ієрархію тощо. Якщо спростити та схематизувати Дюркгеймівське розуміння соціальної реальності до повсякденного розуміння, то це може нагадати якусь схему атомів і молекул, які рухаються у просторі та пов'язані між собою певними зв'язками. Виходить, що соціальні факти є типовими, займають певні визначені позиції в соціальній реальності та мають якісь визначені взаємозв'язки. Особливості цих взаємозв'язків описував Парсонс, який говорив, що є структурно-функціональна залежність елементів соціальної системи цінностей і норм суспільства, які в свою чергу визначають та структурують соціальні ролі. Виконання соціальних ролей означає той чи інший соціальний стандарт, на основі якого формується соціальна реальність. Тобто, соціальна реальність є зовнішнім стосовно людини явищем і не залежить від її сприйняття. Це означає, що з позитивістської точки зору бачення соціальної реальності звужується до соціальної типології? Тобто, соціальна реальність —

це набір типових соціальних фактів, між якими існують певні взаємозв'язки.

З такої позиції соціальна реабілітація не повинна залежати від людини. Але як же тоді відбувається її пізнання? Чи це пізнання не буде суб'єктивним? Саме шлях пізнання цих фактів і допоможе зрозуміти чи ми отримаємо достовірні знання чи якісь вимисли.

У другому ж підході йдеться про те, що ми (індивіди, групи індивідів) суб'єктивно сприймаємо зовнішній світ та надаємо йому своєї інтерпретації (А.Шютц). Соціальна реальність, за Шютцем, – це *“загальна сума об'єктів та явищ цього соціокультурного світу, яким він з'являється у повсякденній свідомості що живуть серед інших людей та пов'язані з ними різними відносинами”*⁵⁶. При цьому неважливо, чи вольові акти здійснюються реально чи лише представлені у фантазії суб'єкта. За це Шютца неодноразово критикують. Феноменологічний підхід говорить про те, що соціальна реальність конструюється суб'єктом на основі смислів та значень, які є в суспільстві, де формувалася свідомість суб'єкта пізнання. Тобто, розуміння соціальної реальності є історично та суспільно обумовленим. Дж.Кресвелл стверджує, що *“феноменологічні дослідження описують значення певного соціального поняття або явища для кількох осіб на основі їх життєвого досвіду”*⁵⁷. Він підкреслює, що феноменологія зосереджується на описі того спільного, яке є у всіх учасників, оскільки вони відчують певне явище. За Кресвелом, основна мета феноме-

⁵⁶ Schutz A. Collected Papers. Vol.I: The Problem of Social Reality. The Hague. – P.53.

⁵⁷ Creswell J.W. (2008). Research design: Qualitative, quantitative and mixed methods approaches. Thousand Oaks, CA: Sage. – P.58.

нології є пов'язати індивідуальний досвід з явищем для опису його універсальної сутності. Тобто шляхом дослідження соціальної реальності будуть вивчатися думки та досвід окремих індивідів, їх бачення соціальної реальності. На основі цього можна визначати типові ознаки, що і даватимуть знання про соціальну реальність.

Дослідження соціальної реабілітації за такого підходу видається більш прийнятним. Однак дуже складно генералізувати на сьогодні знання про соціальну реабілітацію, які існують у різних суспільствах, виокремити серед них те, що є реальним знанням, а що — вимислом? Але чи варто робити такі узагальнення? Можливо, достатньо того, що знання є реальними хоча б для одного суспільства.

Отже, тепер постає запитання: яким чином поєднати чи протиставити ці два підходи щодо бачення соціальної реальності в соціології для того, щоб зрозуміти яким чином відділяти знання про соціальну реальність від фантазій, вимислів про неї? І якого підходу притримуватися в дослідженні соціальної реабілітації?

Отже, знання про соціальну реабілітацію можна отримати кількома шляхами схиляючись до принципів об'єктивізму або соціального конструктивізму. При цьому, об'єктивізм опиратиметься на тезу, що реальність є незмінною і її можна пізнати через експеримент. Шляхом пізнання стане позитивістський підхід із використанням узагальнених статистичних даних; збору даних для спростування чи підтвердження теорії. Соціальний конструктивізм схилятиметься до того, що реальні знання про соціальну реабілітацію формують суспільства. При цьому пізнання реальності відбуватиметься через постпозитивізм, інтерпретації та критичний аналіз. Шляхом, який, на мою думку, призведе до появи фантазій та вимислів щодо соціальної реабілітації, є спрощений суб'єктивізм, коли у кожного окре-

мого індивіда є своє особисте бачення, а кілька таких бачень узагальнити та типізувати просто неможливо. Наприклад, якщо для дослідження соціальної реабілітації ми поспілкуватимемося уявленнями про неї окремих реабілітантів або навіть окремих організацій, які впроваджують реабілітаційні програми. Щодо методології дослідження, то лише поєднання кількісних та якісних методів може дати знання про соціальну реальність.

Дмитрий Заец

аспірант кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

ДВЕ СТРАТЕГИИ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ

Социальная реальность: фантазии и знание. Подобной постановкой задачи, очевидно, артикулируется существование двух специфических стратегий социологического познания социальной реальности, а именно, воображения и мышления как реальных исследовательских практик социолога. Цель данного очерка, в таком случае, состоит в определении соотношения этих двух стратегий в качестве исследовательского инструментария социологии.

Как правило, когда речь заходит о социологическом воображении, нарратив повествующего адресует к особой теоретической, шире – мировоззренческой матрице, сквозь которую социолог пропускает и критически оценивает события, тенденции и процессы социальной жизни. Посредством той же матрицы он формулирует и излагает экспертное мнение об этих событиях и процессах. Как видим, наглядны корреспонденции к вопросам методологии

познания и рефлексии социального мира. Следует, вероятно, говорить о *социологическом мышлении*, но что это значит? «Мыслить социологически» значит «видеть» фактуру социального и оперировать научными понятиями, концепциями и другими абстрактными конструктами с целью объяснить или понять его. Однако исчерпывается ли этим исследовательская деятельность социолога?

Для того чтобы понять возможности и суть социологического воображения, первоначально мне понадобится обратиться к феномену воображения как такового. Воображение означает: 1) *представление, понятие о чем-либо*, то есть воспроизведение знания; 2) *способность мыслить образами*, наряду с логосом; и 3) *домысел, плод фантазии*. Эти характеристики связывают воображение с другими когнитивными способностями человека: мышлением, восприятием и памятью.

Воображение для социолога, в таком случае, возможность сочетания и мысленного живописания умственных картин. Другими словами, воображение позволяет выйти за пределы *возможного*, то есть реального и отправиться в область предполагаемого, с целью предложения *нового* и изменения старого (традиционного).

Традиция и изменение — именно на их балансировке держатся цивилизации. Решительная трансформация принципов приводит к уничтожению предыдущих социальных конструкций и появлению нового мироздания. Консервативное сопротивление обновлению умерщвляет общество, теряет способность саморегулирования и регенерации. Жить так, чтобы и не уничтожать полностью руины, постоянно заново отстраивая их, и не загнивать в болоте общественных норм, уже не получается, — в таком хождении по тонкому канату между противоположностями и заключается мастерство социологического познания мира. Со-

циология выступает одним из индикаторов и проводников обновления, поскольку именно социология зачастую выполняет ассенизаторскую функцию демонстрации общественной стагнации и визионерскую миссию мечтания о новых мирах — знания и фантазии.

Итак, социологическое познание оперирует двумя стратегиями: критическое мышление развенчивает устаревшие нормы, демаскируя их несостоятельность и несоответствие условиям настоящего, а воображение создает новые культурные пласты и социальные условности, демонстрируя, каким может быть мир в отличие от того, что существует.

Критическое мышление, по своей интенсивности может колебаться от иронического комментария к обличительному пафосу, деконструируя существующие мифы, а воображение, наоборот, создает новые. Оба полюса необходимые для бытования культуры и оправдания существования социологии. Стоит порой избавляться от хлама, освобождая место для нового. Но одновременно невозможно только деконструировать, ведь не существует «нулевой кондиции» культуры, лишенной всякой сконструированной реальности. Мы нуждаемся в новых мифах так же, как нуждаемся в периодической очистке от старых.

Воображение — это проводник в утопию, воображаемую «страну-нигде» (согласно мусульманской теологии), или мир «более реальный, чем сама реальность» (как дополнил бы А.Корбен). Воображающий, в какой-то мере, суть инакомыслящий, однако инакомыслие, как пишет Ч.Р.Миллс, только начало исследования, поэтому для того, чтобы отличить ученого-воображающего от обывателя-воображалы, следует сказать, что научное воображение всегда интенционально: оно имеет определенный вектор и логику. Социологические экспедиции возможного демонстрируют свой эвристический потенциал на уровне гипотетических заявлений (их смелости) в конкретных прикладных исследова-

ниях или как катализатор радикальных движений и научных революций.

Тогда социологическое открытие, как и любое научное — это акт воображения нереального (Г.Башляр). Акт передачи идеи формы, например, идеи альтернативной рациональности, новой эпистемы — объяснения логоса с помощью мифа, а не наоборот, как это было принято в структурной антропологии К.Леви-Стросса и функциональной Б.Малиновского.

Социологическое воображение — это ресурс социологического творчества. Это двигатель научного развития социологии, сочинитель её будущего и родитель нового. При этом не стоит уничижать значения социальной критики. Обозначенные здесь две стратегии социологического познания, его критический и визионерский полюса, отнюдь не находятся в антагонистических отношениях и не представляют никаких бинарных оппозиций. Утопические предложения по грядущему так же важны, как и тщательное переосмысление существующего социального порядка. Не может быть изменений без понимания того, что нужно изменить, но так же не может быть изменений без мечты, дающей нам вектор движения в будущее, какой бы степени призрачности или фантастичности не была эта проекция.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Бауман З.* Мыслить социологически / Зигмунт Бауман / Учеб. Пособие. Пер. с англ. под ред. А.Ф.Филиппова; Ин-т "Открытое о-во". — М.: Аспект-Пресс, 1996.

2. *Миллс Ч.Р.* Социологическое воображение / Чарльз Райт Миллс/ Социологическое воображение. М.: Издательский Дом NOTA BENE, 2001.

3. *Башляр Г.* Избранное: Поэтика пространства / Пер. с франц.— М.: «Российская политическая энциклопедия» (ОС-СПЭН), 2004.

Мальвина Клименко
преподаватель кафедры политологии,
социологии и социальной работы факультета
социологии и права Национального
технического университета Украины
«Киевский политехнический институт»

СОЦИАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ: ФАНТАЗИИ И ЗНАНИЯ

Прочитав тему эссе, предлагаемую для участия в конкурсе, я решила написать о фантазиях или, если перевести в терминологическую плоскость — о проблеме социологического воображения. Поскольку его результат и есть фантазия — протознание о социальной реальности, которое при определенных условиях может объективироваться, стать действительным знанием. Фактически это эссе — попытка ответить на вопрос, какова роль социологического воображения в конструировании знания о социальной реальности? И нужно ли оно [социологическое воображение] вообще? Работать для ответа на этот вопрос одной скучно, поэтому к себе в компанию я «пригласила» известных социологов: Ч.Р.Миллса, А.И.Кравченко, П.Штомпку. К сожалению не буквально, а используя их наработки по данной проблеме.

Пролегомены к проблеме социологического воображения.

Ч.Р.Миллс свою работу «Социологическое воображение» пишет в «критический» период своего творчества. Основная мысль книги разворачивается через «вскрытие» основных проблем современной американскому исследователю социологии. К «болезням» обществоведения автор относит: «абстрактный эмпиризм» и «большую теорию». Первое «заболевание» подменяет «то, что надо изучать, на

то, как это надо сделать»⁵⁸. Внимание фокусируется на абсолютизации роли инструментария в социологических исследованиях. Вторым камнем преткновения социологии XX века Ч.Р.Миллс видит «большую теорию», персонафицированную Т.Парсонсом. Поляризуя в своих рассуждениях современную теорию и эмпирику, американский социолог видит выход в обращении к классической социологии в лицах Е.Дюркгейма, М.Вебера, К.Маркса и др. Основатели обществоведения, по мнению Ч.Р.Миллса, обладали тем незаменимым инструментом, который делает социологию эталонной: социологическое воображение как способ «понять историю, биографию и отношение между ними в обществе»⁵⁹. Данный прием реализуется, в том числе, через выбор метода.

Я не думаю, что провозглашая свой лозунг «Каждый сам себе методолог!» Ч.Р.Миллс настаивал на абсолютной свободе от методологии для всех и вся. И не зря американский социолог озвучил этот тезис не в начале собственного научного творчества, а будучи маститым опытным исследователем, прошедшим школу «спекулятивного философствования», при изучении прагматизма и «абстрактного эмпиризма», трудясь на благо бюро прикладных исследований, возглавляемого знаменитым Дж.Ландбергом. Социологическое воображение у Ч.Р.Миллса — это тот дозволенный допуск свободы, который обуславливается только колоссальным опытом, поскольку грань между фантазией и знанием здесь очень тонкая. Об этом свидетель-

⁵⁸ *Кравченко А.И.* «Социологическое воображение Р.Миллса» // Социс. — 1994. — №1.

⁵⁹ *Миллс Ч.Р.* Социологическое воображение. — М.: Стратегия, 1998.

ствують некоторые футурологические практики, где с одной стороны полет фантазии «онаучился», подтвердившись временем, а в другом случае превратился в научную фантастику. Так, Д.Белл осуществил прогноз относительно нового витка в развитии, обусловленного информационными технологиями, когда о знании как факторе структурирования социального пространства даже не подозревали. Его прогноз, фантазия, игра социологического воображения дала «престиж», объективировала новое инновационное знание. Тогда как другой менее результативный, зато более эффектный пример игры социологического воображения, разворачиваемый в концепте «социальной инженерии» Б.Ф.Скиннера, основанной на теоретических выводах оперантного бихевиоризма, не был столь успешным как у Д.Белла. Хотя, справедливости ради, необходимо отметить: американский бихевиорист, играя фантазиями, «заразил» ими других, что в последствии стало основой некоторых научных и управленческих прорывов, достижений в психологических техниках (программируемое обучение, методы поощрений на производстве, НЛП).

Вернемся к нашей основной мысли о том, что без социологического воображения нет действительного научного знания. Последнее, как результат действий ученого, в своем становлении проходит ряд этапов: этап приобретения информации, этап формирования навыков, этап совершенствования навыков, этап развития умений по качественному продуцированию знаний. В этой последовательности, если ученый перескакивает с первой ступени сразу на четвертую, мы имеем дело с неуместной фантазией. А результат на четвертом этапе — готовый «инструмент», способный создавать знания. Хотя Ч.Р.Миллс здесь выражает: отработанное умение по формированию научного знания — это ремесло, тогда как классическая социологи-

ческая теория, в качестве эталонного образца, не пользуется только умением — строго очерченным процедурным набором — она оставляет место для социологического воображения, когда на каждом новом этапе исследования «формулировка и переформулировка проблемы происходит постоянно», «малое понимается в тесной связи с большим». П.Штомпка, продолжая мысль американского коллеги, говорит о необходимости не только изучать «ремесло» социолога, но и формировать способность фантазировать.

Умение продуцировать качественное социологическое знание не данность, как и любое другое, оно воспитывается. П.Штомпка настаивает на том, что обучение социологов преследует четыре цели: а) научить метаязыку науки, б) привить способность социологического видения, 3) изучить методы, техники и приемы социологический исследований, 4) использовать информацию и факты повседневности.⁶⁰ Если объединить первую и вторую цели, мы говорим о необходимости формирования «социологического воображения» как способности, основанной на принятии многообразия проявлений социальной реальности, создания связей явления и события в их индивидуальных и коллективных проявлениях со структурными, культурными и историческими контекстами.⁶¹

Социологическое воображение в системе рассуждений польского исследователя выступает как идея социологических очков, сквозь которые ученый видит не просто обыденность, а результат деятельности социальных агентов, скрытые влияния структурных явлений, перспективы

⁶⁰ Штомпка П. Формирование социологического воображения. Значение теории. // Социс. — 2005. — №10.

⁶¹ Там же.

разворачивания социальных процессов, исторически сложившиеся традиции жизнедеятельности и их влияние на современность. Социологическое воображение — это умение выходить за рамки воспринятой информации, видя ее не просто как набор сведений, а как причинно-следственную событийную последовательность. Это умение особо ценно на современном этапе становления социологии, как науки полипарадигмальной, поскольку перспектива ее развития связана, в том числе, с междисциплинарностью.

В качестве выводов.

Социологическое воображение — как умение выходить за рамки четко очерченных методов и техник изучения социальной реальности — должно быть обязательной составляющей профессионализма исследователя. Но умение не с анархическим подтекстом, а основанное на строгом знании классической теории и методологии с навыком применения. Социологическое воображение, как высший пилотаж научного творчества, позволяет видеть изучаемые проблемы комплексно. Таким образом, фантазия — неотъемлемая составляющая знания.

Тетяна Любива

*провідний соціолог відділу історії, теорії
та методології соціології Інституту соціології НАНУ*

СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ: ФАНТАЗІЇ ТА ЗНАННЯ

Що представляє собою соціальна реальність, можна розглядати принаймні у двох контекстах: як об'єктивно існуюча сукупність явищ та процесів суспільства та як предмет соціології як науки. У цих двох контекстах постає одне й те саме запитання — яким чином вивчати соціаль-

ну реальність? Соціальна реальність, з одного боку, постає як теоретичний концепт, а з іншого — як реально існуючі явища, які можуть бути описані та пояснені з тією чи іншою метою: визначити, яким чином розвивається, куди "прямує" суспільство для можливостей його скеровування чи навіть вирішення нагальних проблем.

Якщо сприймати соціальну реальність як об'єктивно існуючу множину явищ та процесів соціальної сфери суспільства і одночасно саме те, що вивчає соціологія, то виникає запитання стосовно можливості чи неможливості адекватного, обгрунтованого дослідження таких явищ та процесів, а також методів їх дослідження.

В соціології склалася ціла множина методологічних підходів до вивчення того, що є соціальною реальністю, її проявів. Це — позитивізм, феноменологія, структурний функціоналізм та інші. При наявності низки підходів, які пропонують різні кути зору на можливість пізнання соціальних явищ та процесів, логічно виникає й таке запитання: "Який з підходів є найбільш обгрутованим при вивченні соціальної реальності?", а відповідно й запитання "Який з підходів здатний забезпечити отримання власне наукового знання на відміну від ненаукового?".

Розглядаючи різні способи опису та пояснення соціальної реальності, можна дійти до висновку, що всебічне дослідження всіх аспектів багатогранної і складної соціальної реальності є неможливим. Так, теоретичні побудови, що можна віднести до загальної соціологічної теорії, можуть дати загальні орієнтири для опису багатьох соціальних явищ, проте, щоб говорити про більш конкретні прояви соціальної реальності у даному суспільстві та на сьогодні, вони більше не виступають як дієві. Тоді постає необхідність "спускатися" на рівень емпірії і вивчати такі дії, що дадуть нам знання, нехай не стосовно соціальної реаль-

ності в цілому, а лише окремих її аспектів, частин. Тут знову постає необхідність вибору підходів та методів дослідження. Яким чином вчинити це правильно? Чим керуватися, щоб отримати адекватне знання про окремі явища соціальної реальності, описують чи не всі соціологи-науковці, що працюють як у царині методології, методів, методик, так і у вивченні окремих частин глобальної всепроникаючої соціальної реальності, що у національній соціології називають галузевими соціологіями. У спільноті науковців, мабуть, ніколи не припиняться суперечки, яким чином краще вивчати соціальну реальність — за допомогою теоретичного опису і пояснення чи виходити із даних емпіричних досліджень, які методи використовувати: кількісні чи якісні. Можна умовно виділяти “табори” науковців — прихильників різних підходів до дослідження соціальної реальності. Вже типовими стали заклики і намагання поєднувати теоретичні і емпіричні дослідження, але фактично часто спостерігається ситуація, коли теоретичні побудови є занадто складними для емпіричної перевірки, а емпіричні дослідження не “підіймаються” до достатнього рівня узагальнення. Тому деякі отримані результати не можуть сприйматися певними групами науковців як достовірне знання про об’єктивну соціальну реальність. Як наслідок, виникають звинувачення у ненауковості, у фантазуванні стосовно деяких досліджень. Знаходження істинного знання вважається недосяжним у соціології через складність предмету соціології, через багатогранність і несхожість у різних соціальних утвореннях тих чи інших явищ реальності. Що робити у ситуації, що склалася?

Не буду стверджувати, що хтось з науковців робить свою роботу погано, а хтось добре. Разом з тим, хтось краще може оперувати теоретичними поняттями, хтось більш впевнено себе почуває при проведенні емпіричних досліджень. Я б віднесла себе до другої групи, тому далі говори-

тиму саме про можливість отримання соціологічного знання з використанням емпіричних досліджень. Я вважаю, що "покращити" вивчення соціальної реальності, принаймні, з використанням кількісних емпіричних досліджень, є можливим. Яким чином це здійснити, описано у багатьох вартих уваги роботах з емпіричних досліджень, в тому числі вітчизняних соціологів (Н.Паніної, В.Ядова). Та можна коротко охарактеризувати проведення емпіричних досліджень: не фантазувати безцільно. Точніше, виходити за рамки існуючого знання і апробувати, перевіряти нові ідеї є дуже важливим. У соціології також є місце винаходу, не менше ніж у фізиці чи математиці, в яких досі багато невирішених завдань. Те, що можна робити, — поліпшувати вимірювання концептів соціальної реальності, освоювати нові методи аналізу і вірно описувати отримані результати, ґрунтуючись на статистичних показниках. Разом з тим, необхідно не тільки не фантазувати, а й не робити тільки те, що цікаво чи зручно, не шукати найлегший шлях і не обманювати ні замовника дослідження (чи то держава, чи фонд, що надає грант), ні наукову спільноту.

У соціології є і понятійний апарат, і сукупність методів, що є придатними для отримання достовірного знання. Хоча у соціології ми змушені працювати з врахуванням певних ймовірнісних чи не ймовірнісних похибок, та певні обмеження й припущення властиві мало не всім наукам. В українському суспільстві існує дещо недовірливе ставлення до соціології з боку народу, а з боку влади спостерігається недооцінка соціологічних досліджень, хоча потенційно наша наука могла б бути більш корисною й практично застосованою, ніж вона є зараз, оскільки результатом її є знання, а не чисті фантазії.

Якщо навіть ми не в силі дослідити соціальну реальність у всій множині її проявів у межах одного дослідження, а можемо розповсюджувати знання лише про її окремі явища

та процеси, не означає, що це знання не варте уваги. Навпаки, добре проведене дослідження з максимально можливим дотриманням вимог на етапі конструювання інструментарію (з урахуванням минулого досвіду проведення досліджень, вибору шкал, що є більш придатними), проведення польових робіт, отримання і опису результатів не можна вважати фантазією, воно дає нам корисне і достовірне знання.

Алексей Мусиездов

к. соц. н., докторант кафедри соціології Харківського національного університета ім. В.Н.Каразіна

СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ ДОКСА КАК ФАНТАЗИЯ И ЗНАНИЕ

В связи с темой «фантазии» и «знания» мне вспоминается понятие «превращенной формы», в частности, в интерпретации его Мерабом Мамардашвили. Речь идет о том, что социальная реальность бывает скрыта, и вместо истинного положения вещей людям видятся совершенно иные «картинки». Здесь важно то, что они очень логичны (в своем культурно-историческом контексте), и люди ими руководствуются — *каждый раз в практике находя их подтверждение!* «Преображенные формы» — это существующие, наличные представления людей, *работающие* в повседневной жизни, хоть и считающиеся «иллюзиями» людьми учеными⁶².

⁶² В том, что ученому представляется как случайность, верующему человеку может казаться «божественным вмешательством» — см., например, соответствующий эпизод фильма «Криминальное чтиво».

Продолжая эту логику, П.Бурдьё говорит о том, что, поскольку габитус индивида формируется в определенных условиях, человек склонен считать эти условия естественными и очевидными («естественная установка»), а также воспроизводить их в своей практике. Социальный мир, таким образом, в своем функционировании не дает особого простора для фантазии: признанная фантазия = «знание»⁶³. Но это, так сказать, «онтология». Она пока что ничего не говорит о статусе знания и фантазии.

*Одни наши иллюзии реальны относительно
других наших иллюзий*

В.Пелевин

Для ученого, как, наверное, и для большинства «здравомыслящих» людей, «знание» является более ценным, чем «фантазия». Серьезный человек должен руководствоваться правдивым представлением о реальности. Хотя «фантазия» и признается важной — для детей, людей «творческих профессий», даже для тех, чья жизнь связана в том числе с научными «открытиями», жить в мире «фантазий» — признак душевного нездоровья.

Обусловленность знания какими бы то ни было факторами всегда считалась недостатком научной деятельности. Собственно, на этом и строится вся философия и социология знания, призванные изучать условия, при которых знание производится и признается в своем качестве. Поэтому сама эта деятельность ключевым моментом неизбежно включает в себя различные способы достичь позиции «абсолютного наблюдателя»⁶⁴ — то есть исключить

⁶³ Непризнанная фантазия — душевная болезнь.

⁶⁴ Философы, например, любят приводить в пример гипотетического наблюдателя, обладающего отличным от человеческого набором чувств, которыми реальность воспринимается.

(или хотя бы проконтролировать) любые сторонние влияния на процесс и — особенно — на результаты познания. Собственно, в этом состоит смысл и методологии, и конструирования научных предметов. Так, А. Эйнштейн утверждал, что неверно полагать, что теория может подтверждаться или опровергаться фактами — наоборот, только теория определяет, что является «фактом».

Гносеологические изыскания от Платона до К. Поппера изобилуют примерами обоснований претензий тех или иных «фантазий» (*knowledge claim*) на статус «знания». Однако, что бы там ни говорилось, представляется, что для науки критерием истины так или иначе является практика: если «знание» позволяет предсказывать поведение «реальности», если оно, поэтому, дает возможность определенным и предсказуемым образом влиять на нее и/или создавать необходимые инструменты влияния, то оно считается истинным, то есть собственно «знанием». Однако тут уместна обширная цитата из Льва Шестова: *«опыт нас учит, что из свекловичных семян вырастает свекла, из огуречных — огурцы. Знаем мы это потому, что до сих пор так было: посеешь свеклу, вырастет свекла, посеешь огурцы, вырастут огурцы. Но, если бы вдруг все переменялось и из свекловичных семян стали вырастать апельсины, ананасы, телята и даже носороги, мы с непривычки, может быть, и очень удивились бы, но возразить против этого нам было бы нечего и нам пришлось бы только отметить новый порядок вещей, который мы формулировали бы так: из свекловичных семян вырастают иногда ананасы, иногда телята, а иногда носороги. Потомки наши, через десять или двадцать поколений, привыкнув к новому порядку и приспособившись к нему, так же бы хорошо его понимали, как мы понимаем нынешний порядок, — и даже объясняли бы его влиянием климата, почвы, присутствием радия и т. п.»*. Другими словами, кри-

терии истины — как внутридисциплинарные, так и общенаучные — всегда историчны.

Социальная реальность только подтверждает проблемность вопроса — здесь также встречаем примеры обоснования объективности знания: Э.Дюркгейм говорит о необходимости систематически устранять любые «предположения», М.Вебер призывает тщательно конструировать научные концепты, отдавая себе отчет в том, что ученый работает не столько с реальностью, сколько с ее моделями, П.Бурдьё говорит о необходимости «объективировать объективирующего субъекта» и т.д. Практика как критерий истины в случае социальных студий — гораздо более шаткий фундамент: с одной стороны, можно вспомнить самовоспроизводящиеся прогнозы, а с другой — ведь работают же некоторые «социальные технологии». Хотя здесь и другой вопрос — почему работают? Потому ли, что были основаны на правильном знании или просто «так получилось»?⁶⁵ Приведу пример из письма одного коллеги (уж простите за недостаточную политкорректность):

«ПРОБЛЕМА: эмигранты больших американских городов плохо интегрируются и живут по районам: латиносы с латиносами и т.д. Правительство зовет Парсонса, тот придумывает очередную супертеорию. Правительство говорит: «Ну, Парсонс ты голова, а делать то что?». Парсонс зовет учеников. Жучка за внучкой, внучка за бабкой, один из учеников предлагает план мер на 20 лет с целью повысить процент ассимилированных. С учетом времени, которое забрал на супертеорию Парсонс проходит все 25 лет и вот результат: латиносы на половину рассосались!!! Внимание вопрос:

⁶⁵ Зато сколько интереснейших и плодотворных научных дискуссий разворачивается, если та или иная «технология» не срабатывает!

почему рассосались латиносы и не живут кучно, а достают теперь весь город. Может прав Парсонс, а может они сами собой рассосались».

Так чем же научные фантазии отличаются от научных же знаний? Если вспомнить, что П.Бергер и Т.Лукман, например, отмечали, что в разных обществах реальностью могут считаться совершенно разные вещи, а соответственно — и знания о ней/них, то это применимо и к научному знанию. Так в чем, собственно, проблема?

В том, что научное знание о социальной реальности получить трудно? Но это не проблема только социологии — как видим, с этой трудностью сталкивается любая наука.

В том, что относительно социальной реальности существует немало фантазий при недостатке знания? Это тоже реальность любой науки — любую гипотезу вполне можно считать фантазией.

В том, что трудно определить, где знание, а где фантазия? Но это зависит, как от общепринятого языка описания, так и от статуса говорящего: «генеральный план — это план генерала». Последнее, в силу различных причин (отсутствие сильной централизации науки при относительном «равенстве» доступа к скудным финансам в отечественных условиях), на мой взгляд, не имеет решающих негативных последствий, и каждый волен придерживаться собственной точки зрения. Что же касается языка описания, то можно вспомнить, что когда-то, на «распуте полипарадигмальности» 1990-х, звучали призывы к формированию общей социологической позиции по ключевым теоретическим вопросам⁶⁶. Это вряд ли было бы воз-

⁶⁶ Такое желание было следствием утраты определенности в отношении социологического знания, а значит, в сущности, и реальности.

можно, да и сомнительно, что в этом действительно была необходимость. На мой взгляд, некий «общий знаменатель» — представление о том, где фантазия, имеющая право на научное существование, а где нет, все-таки существует. При всем негативном смысле этого слова, я бы назвал этот «общий знаменатель» социологической *доксой* в смысле П.Бурдьё. Сейчас сложно представить себе ситуацию, когда в социологическом сообществе не было бы этого «практического чувства» относительно того, что есть социология, а что ею не является. Если бы его не было, мы имели бы набор взаимонепереводимых теорий и полное отсутствие возможности для написания социологических учебников, например.

В разнообразии существенно отличающихся «подходов» проблема и есть, и нет. Есть, потому что иногда сборники социологических трудов не представляют собой стилистического единства, а напоминают, скорее, «китайскую энциклопедию» в смысле Борхеса. Нет, потому что это разнообразие подпадает под весьма удачное, на мой взгляд, определение социологии Н.Смелзером: «социология — это научное изучение общества». Здесь и «знание» чувствует себя вполне «заслуженно», и простор для «фантазии» тоже есть. Что же до вопроса о том, «как мы дошли до жизни такой», то тут лучше вспомнить Р.Рорти, который как-то сказал, что естественным наукам просто повезло — придумать удачный язык описания реальности, наукам общественным — не повезло. Значит, в случае неудовлетворенности существующими языками, поиски могут быть продолжены.

Ірина Нечитайло

*к. соц. н., старший преподаватель кафедры
социологии Харьковского гуманитарного
университета «Народная украинская академия»*

СОЦИАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ: ФАНТАЗИИ И ЗНАНИЯ

*Нет фантазии, которую воля и разум людей
не могли бы превратить в действительность*

М. Горький

Одной из центральных проблем, на разрешение которой направлены усилия каждого ученого, каждой научной школы, независимо от сферы научного знания, является поиск ответа на вопрос: «Что же происходит на самом деле?», т. е. в действительности, в реальности. И хотя, с философской точки зрения, понятия «действительность» и «реальность» следует разделять, в обыденном понимании они часто отождествляются. Да и в словарях довольно часто встречаются трактовки «реального» как действительного, объективного, — чего-то, что имеет место не только в мысли. При этом реальное, как правило, противопоставляется фантастическому, идеальному, существующему исключительно в воображении.

Все достаточно просто, если речь идет о конкретной вещи, человеке, животном. Лошадь, например, реальна, а вот единорог (та же лошадь, только с рогом на лбу) — существо фантастическое, каждый из нас может его представить, однако аналога в реальной жизни не существует. Несколько сложнее дело обстоит, если речь идет о каких-либо научных «абстракциях», таких как, например, «вселенная». Практически никому не известно, как она выглядит на самом деле, однако, ни у кого не вызывает сомнения, что она реальна. Другими словами, вопрос о реальном/

нереальном не так прост, каким кажется на первый взгляд. Есть «что-то», что мы без труда можем себе представить, нарисовать не только в своем воображении, но и на листе бумаги, точно зная, что этого не существует на самом деле. И, в то же время, есть «что-то», — довольно сложно поддающееся нашему воображению, однако, исходя из достоверных источников, мы точно знаем, что оно существует, является частью реальности, имеет свое научное определение. Например, мало кому известно, что такое «аксолотль». От незнания может показаться, что это какой-то фантастический «гибрид» самолета и дирижабля. На самом же деле — это вполне реальное земноводное существо⁶⁷.

Согласно подсчетам ученых, в среднем каждый человек обладает довольно скромным знанием о мире. Нехватка знаний восполняется способностью фантазировать. Фантазия — сила воображения, те представления, которые возникают в нашем сознании. С ее-то помощью и создаются модели явлений и ситуаций, которые либо не существуют в реальности, либо еще неизвестны и не исследованы, либо известны только ограниченному кругу людей. По этому поводу очень точно высказался А.Эйнштейн: «Фантазия важнее знания... Знание ограничено. Воображение охватывает весь мир». Поддерживая и продолжая эту мысль, подчеркнем, что фантазия — инструмент, позволяющий проложить дорогу к истине. Она просто необходима для научного познания реальности, т.к. только лишь фантазия позволяет построить интерпретативную схему ее (реальности) понимания. Такие схемы в научном лексиконе определяются как перспективы. Как правило, перспектива отождествляется с некой образной теорией, лишенной

⁶⁷Личиночная форма земноводного из семейства амбистомовых.

внутренней строгой дидактики и логической упорядоченности. Перспектива дает язык, на котором ведется рассуждение об устройстве мира ⁶⁸.

Каждая наука имеет свой собственный угол зрения на понимание социальной реальности. Поиск истины о том, где реальность, а где фантазии усложняется еще и тем, что сам человек, осуществляющий эти поиски, является частью этой реальности. Возникает вопрос: «Какая реальность, действительно, реальна — та, которая существует вокруг нас, независимо от того, существуем ли мы, или та, которая прекратит свое существование, если нас, вдруг, не станет? Этот вопрос пронизывает красной линией всю историю социологической мысли. Сегодня уже устарело представление о социальной реальности как о чем-то, отличном от реальности биологической, физической, когнитивной. Для социолога реальность — настоящее, являющееся продуктом прошлого и потенцией будущего одновременно. Она является результатом взаимодействия социальных субъектов, будь то большие социальные общности, малые социальные группы или отдельные индивиды. При этом, с помощью специальных (качественных и количественных) методов исследуются социальные факты как «реальная действительность». Что же касается фантазии, то с социологической точки зрения, она может рассматриваться как отображение реальности в сознании индивида, ее преломление сквозь призму индивидуальности.

В целом именно социология претендует на предельно полное описание и объяснение социальной реальности. В этой связи высказывается множество точек зрения внутри

⁶⁸ Добренков В.И. История зарубежной социологии / В.И.Добренков, А.И.Кравченко. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.fidel-kastro.ru/sociologia/dobrenkov.htm>

самой социологической науки, формируется целый ряд различных перспектив, которые классифицируются по самым разным основаниям и принципам. Все рассуждения относительно социальной реальности и соотношения в ней действительного и воображаемого можно локализовать в двух пересекающихся плоскостях: гносеологической (связанной с вопросами познания социальной реальности) и онтологической (включающей вопросы закономерностей ее существования). В каждой из плоскостей можно осуществить дихотомизацию перспектив, рассматривающих социальную реальность в противоположных ракурсах: в гносеологической плоскости противопоставляются научная и гуманистическая перспективы, а в онтологической — социально-реалистическая и номиналистическая.

К нашему сожалению, с учетом требований, предъявляемых к объему эссе, мы были вынуждены удалить из данной работы целый «кусочек» текста, содержащий детальное рассмотрение и сравнение основных постулатов обозначенных выше перспектив. С уверенностью в том, что эти постулаты хорошо известны каждому социологу, позволим себе остановиться на наиболее дискуссионных и актуальных вопросах в рамках заявленной темы.

В современной социологической мысли вырисовывается еще одна перспектива, — так называемая «перспектива слияния парадигм» — различных представлений о социальной реальности. Считается, что одним из первых наметил эту перспективу французский философ экзистенциально-феноменологической ориентации Мерло-Понти Морис. Многие его идеи были с энтузиазмом подхвачены, развиты и преобразованы. В частности, идея о социальном конструировании мира, ориентация на учет как «внешних» (эмпирически фиксируемых), так и «внутренних» (феноменологически-удостоверяемых) аспектов существо-

вания социальной реальности, понимание человека как существа, вырабатывающего «значения», наделяющего ими «свой мир» и действующего на этой основе. Например, П.Бергер и Т.Лукман в своей книге «Социальное конструирование реальности» говорят о том, что общество может рассматриваться и как объективная, и как субъективная реальность⁶⁹. Как объективная реальность оно строится на экстернализации и объективации (включающей институционализацию). Процесс перевода объективированного социального мира в индивидуальное сознание осуществляется в ходе социализации и носит название «интернализация».

Существует еще одна работа очень созвучная по названию с работой П.Бергера и Т.Лукмана. Речь идет о книге одного из современных американских философов Дж.Серля «Конструирование социальной реальности». Ученый во многих аспектах поддерживает позицию предыдущих авторов. Он говорит о том, что есть части реального мира, которые существуют только потому, что мы полагаем, что они существуют (деньги, собственность, брак и др.). И в то же время, они являются фактами «объективными», став неотъемлемой частью социума. Эти факты отличаются от фактов другого рода, полностью независимых от человека (как, например, факт того, что вода может превращаться в лед). Таким образом, Дж.Серль разделяет все факты о социальной реальности на институциональные (зависящие от человеческого соглашения, существование которых обес-

⁶⁹ Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П.Бергер, Т.Лукман; [пер. Е.Руткевича]. — М. : «Медиум», 1995. — С.5-32.

печивается социальными институтами) и не институциональные (грубые, не требующие институтов)⁷⁰.

Квинтэссенцией приведенных выше рассуждений является идея двуединства социальной реальности: общество и объективная реальность — продукт человеческий, и в то же время, человек — социальный продукт. Двойственная сущность социальной реальности, ее объект-субъектность, раскрывается также в понятии «габитуса», введенном в научный оборот П.Бурдьё. С одной стороны, габитус — это внутренние схемы восприятия, оценивания и классификации, свойственные индивиду, с другой — это интериоризованные социальные отношения, усвоенные в процессе социализации. Габитус обеспечивает воспроизводство и постоянную изменчивость мира в практиках индивида⁷¹.

Подобные представления о процессуальности и динамичности социальной реальности стали предпосылкой четко прослеживающегося в последнее время перехода социально-гуманитарных наук к субъект-субъектности в понимании и объяснении этой реальности. Под социальной субъектностью понимается способность общества, социальных институтов, групп и каждого отдельного че-

⁷⁰ Романова А. «О книге Дж. Серля «Конструирование социальной реальности»» (реферативный перевод с английского). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.amazon.com/exec/obidos/change-style/ASIN/0029280451/002-8519181-4229456>

⁷¹ Бурдьё П. Структура, габитус, практика // Журнал социологии и социальной антропологии / П.Бурдьё ; [пер. Шматко Н.А.]. — 1998. — Т.1, Вып. 2. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.jourssa.ru/1998/2/4bourd.html>

ловека выступать в качестве активного начала (деятеля, творца) социальной реальности, готовность давать отпор внешним и внутренним факторам, угрожающим бытию субъекта. Исходя из таких представлений, выработано чрезвычайно широкое понятие реальности, позволяющее статус реального закрепить за всем, что способно оказать воздействие на бытие субъекта. В целом же социальная реальность представляется как надиндивидуальный субъект «структурного» типа и выступает инструментальной основой деятельности индивидуальных субъектов.

Резюмируя сказанное, хотелось бы отметить, что как раз с учетом постоянно возрастающей изменчивости социальной реальности, которая становится все более непредсказуемой, проблема ее понимания и объяснения никогда не потеряет своей актуальности для социолога. Наше общее отношение к этой проблеме отражено в высказывании писателя Максима Горького, которое отнюдь не случайно выбрано нами в качестве эпиграфа к данной работе. Однако, позволим себе несколько перефразировать и дополнить это высказывание, в соответствии с контекстом рассматриваемой проблематики: «Нет фантазии, которую воля и разум людей не могли бы превратить в действительность...», чтобы впоследствии было чему покоряться и с чем бороться, с чем соглашаться и что оспаривать, что переосмысливать заново и над чем фантазировать вновь. В таком «круговороте» заложен механизм воспроизводства социальной реальности, которая обладает как субъективными (оценочными), так и объективными (материализованными) характеристиками и показателями. В этой связи, согласимся с мнением Т.М.Дридзе о том, что такой механизм держится на коммуникации как совокупности «человеко-средовых» интеракций. Учитывая тот факт, что универсальным средством коммуникации

считается язык, завершим свои рассуждения выводами Дж.Серля относительно существенной роли языка в создании и воспроизводстве социальной реальности (как институциональной действительности). «Институциональные факты требуют язык, т.к. он частично конструирует эти факты», говорит ученый. Однако, эта тема — предмет отдельного разговора.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Добренёв В.И.* История зарубежной социологии / В.И.Добренёв, А.И.Кравченко. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.fidel-kastro.ru/sociologia/dobrenkov.htm>.
2. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П.Бергер, Т.Лукман; [пер. Е.Руткевича] — М. : «Медиум», 1995.
3. *Романова А.* О книге Дж. Серля «Конструирование социальной реальности» (реферативный перевод с английского). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.amazon.com/exec/obidos/change-style/ASIN/0029280451/002-8519181-4229456>.
4. *Бурдьё П.* Структура, габитус, практика // Журнал социологии и социальной антропологии / П.Бурдьё; [пер. Шматко Н.А.] — 1998. — Т.1, Вып. 2. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.jourssa.ru/1998/2/4bourd.html>
5. *Прохоренко Ю.И.* Субъектность в структурах социальной реальности: автореферат дис. на соискание степени д-ра филос. Наук: спец. 09.00.11 / Ю.И.Прохоренко. — Екатеринбург, 2003.
6. *Дридзе Т.М.* Две новые парадигмы для социального познания и социальной практики / Т.М.Дридзе // Социальная коммуникация и социальное управление в экоантропоцентрической и семиосоциопсихологической парадигмах (в 2-х кн). — М.: 2000. — Кн.1. — С. 5-42.

Лілія Овчиннікова
аспірантка кафедри соціології Харківського
національного університету ім. В.Н.Каразіна

СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ: ФАНТАЗІЇ ТА ЗНАННЯ

*- А предмети, які проносять там, за стіною,
Не те саме відбувається і з ними?*

- Тобто?

*- Якби в'язні були в змозі один з одним розмовляти,
хіба, думаєш ти, не вважали б вони,
що дають назви саме тому, що бачать?*

- Неодмінно так

Платон, трактат "Держава"

Наскільки ми можемо говорити про достовірність знання та недоцільність фантазій, коли всі разом (і середньостатистичні діячі, і професійні соціологи) знаходимося у печері, а самі ейдоси пропливають поза нами і дають лише тіні, які ми й намагаємося досягнути?..

Я знаю, що існує традиція у науковій публіцистиці починати текст із певного вступу щодо актуальності обраного поля дослідження. Особливо на цьому дуже наполягають редактори усіх фахових видань, що є заручниками Вищої атестаційної комісії. Проте, перебуваючи в умовах кризи соціології⁷² та конкурсної боротьби, я почну одразу з головної ідеї.

⁷² Певним чином, дана традиція починається із відомої книги А.Гоулднера "Майбутня криза західної соціології" (1971) та набула актуальності у дискусіях М.Вевьоркою та М.Буравого – президентом та віце-президентом Міжнародної соціологічної асоціації, та президентом Всесвітньої соціологічної асоціації А.Мартінееллі.

...Ти можеш уподібнити нашу людську природу відносно освіченості та неосвіченості ось якого стану... подивись-но: адже люди наче знаходяться в підземному житлі на зразок печери, де у всю її довжину тягнеться широкий просвіт. З малих років у них там на ногах і на шиї кайдани, так що людям не рушити з місця, і бачать вони лише те, що у них прямо перед очима, бо повернути голову вони не можуть через ці кайдани...

Знаходячись у кайданах повсякденності, ми бачимо лише те, що звикли бачити, а саме звичну дійсність, яка не потребує рефлексії, адже є певним невербалізованим дорефлексивним досвідом, або габітусом. Перебуваючи у межах різних груп, проходячи різні етапи соціалізації, ми звикаємо до соціальних кайданів (стереотипів, норм, практик, санкціонованих уявлень) — адже це нам⁷³ потрібно, це нас впорядковує та легітимізує, і саме це ми залишаємо у своєму знанні, а наш індивідуальний досвід та пізнання вміщуємо у межі колективної пам'яті (бо людина від початку соціальна істота за Арістотелем), як наочно демонструє у своїх дослідженнях Моріс Хальбвакс.

Зокрема, показовими тут є усні історії — спосіб у який досліджується сучасні уявлення стосовно історії. Даний метод покликаний пояснити, яким чином соціальне знання переломлюється крізь призму індивідуального досвіду й конкретних ситуацій. Досить часто дослідники стикаються із тим, що певні речі (уявлення з приводу чогось) замовчуються й, таким чином, поступово зникають із пам'яті та дійсності, а інші, навпаки, актуалізуються або навіть вигадуються, продовжуючи існувати через віру в їх реальність. То де ж тут бути знанню?..

⁷³ Використання слова “нам”, а не звичних — індивіду, суб'єкту, групі тощо, буде пояснено дещо згодом.

З іншого боку, власне, що саме повинен робити соціолог, як не вивчати суспільства крізь призму діяльності людей, маючи на увазі те, що люди закладають у свої дії суб'єктивні смисли, і саме через це вони (дії) і набувають соціального характеру. Тож ми повертаємося до “розуміючої” соціології Макса Вебера, до суб'єктивних смислів, уявлень, а отже, певним чином, і до фантазій. Однак саме такі фантазії обумовлюють світове соціокультурне розмаїття. Власне, завдяки людським фантазіям та уяві відбувається освоєння простору – як фізичного, так і соціального. В цьому сенсі люди, що знаходять нове, (нові знання, нові соціокультурні дійсності) є тими, хто покидає платонівську печеру й хапає світлі ейдоси.

Однак знання може мати й інший характер, коли воно, насправді, заводить нас до темної печери непізнання, де на стіні гасають лише тіні, тіні автоматичної й легітимізованої реальності, яка не потребує рефлексії, бо є звичною, а тому начебто безпечною. Соціолог, таким чином, завжди балансує між світом і тінню, однак, на жаль, не досить вдало⁷⁴.

Така ситуація у соціології зумовила появу незвичайної для неї галузі, а саме “соціології соціології”, або рефлексивної соціології. Треба відзначити, що це є не примхою соціологів, яким начебто вже нічим зайнятися, проте це є вадою, хворобою, яку соціологи намагаються, насправді, видалити з себе. А процес цей є болючим.

⁷⁴ В даній роботі ми не будемо вдаватися у розгляд проблематики професіоналізму та професійної етики соціології, адже це було темою минулого конкурсу “Соціологічна культура: числа і смисли” й ідеї щодо цієї теми оригінально висвітлені у виданні “Соціолог між покликанням і визнанням”/ К.: Інститут соціології НАНУ, 2010. – 144 с.

...Коли з кого-небудь з них знімуть кайдани, змусять його раптом встати, повернути шию, пройтися, глянути вгору - у бік світла, йому буде болісно виконувати все це, він не в силах буде дивитися при яскравому сяйві на ті речі, тінь від яких він бачив раніше. І як ти думаєш, що він скаже, коли йому почнуть говорити, що раніше він бачив дрібниці, а тепер, наблизившись до буття і звернувшись до більш справжнього, він міг би знайти правильний погляд...

Власне, необхідність «рефлексувати» із приводу власної обумовленості запропонував А.Гоулднер. У книзі «Майбутня криза західної соціології» учений визначає «рефлексивну соціологію» як методологічний підхід, який, на відміну від традиційного соціологічного знання, покликаний не лише пояснювати особливості теоретичної діяльності вченого, але й прояснити його свідомість⁷⁵. Отже, об'єктом рефлексії стають ціннісні установки соціологів як членів суспільства, що відображають у своїй свідомості структури соціального життя.

А.Гоулднер, аналізуючи структурно-функціональні моделі суспільства, дійшов висновку, що криза академічної соціології не може бути вирішеною за рахунок повернення до традиційного поняття «чистої» соціології. Така соціологія процвітає не завдяки «відстороненості від соціального світу», а завдяки «включеності» у нього. Тому, учений зазначає, що рефлексивна соціологія покликана перекрити розрив між теорією та емпірією, адже сама теорія стає емпіричним об'єктом і та є відкритою до різних емпіричних досліджень. Мета рефлексивної соціології полягає у зміні соціологічної самосвідомості, зокрема, як зазначає

⁷⁵ Гоулднер А. У. Наступающий кризис западной социологии. — СПб.: Наука. 2003. — 576 с.

В.Городяненко⁷⁶, у зміні можливих для соціолога *ролей* та *роду діяльності*. Таким чином, діяльність у галузі рефлексивної соціології суттєво відрізняється від традиційної соціологічної діяльності тим, що передбачає не ізоляцію суб'єкта, що пізнає, а його активну трансформацію у взаємодії із об'єктом.

Даний напрям соціології визнає нерозривність соціолога та реального соціального світу, одночасно даючи йому можливість досліднику діяти автономно в цій реальності у відповідності до своїх наукових інтересів, не зачиняти себе у кабінетній печері “чистої” соціології. Висновок, який я роблю з приводу цього — соціолог повинен володіти двома професіями — соціолога та актора, щоб мати можливість діяти, вивчати, експериментувати у будь-яких ситуаціях й мати змогу осмислити отримане.

Відомо, що на нашому харківському соціологічному факультеті існує тенденція, коли студенти-соціологи отримують професію актора, стаючи студентами Харківського національного університету мистецтв ім. І.П.Котляревського. Намагаючись зрозуміти, в який спосіб існує та відтворюється соціальна реальність, я сама протягом чотирьох років є акторкою кінокартини “Дау”, яку знімає студія Мосфільм у Харкові. Дана картина, по суті, є соціальним експериментом, де живуть та діють реальні люди (не актори). На студії вони живуть постійно, не маючи жодних елементів та надбань із сучасної соціальної реальності — одягу, телефонів, звичної їжі, посуду, звичного часу (час годинників на студії змінено), — навіть сама лек-

⁷⁶ *Городяненко В.Г.* Историография социологии: поиск истины / В.Г.Городяненко // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.* — 2009. — №15. — С.52-57.

сика змінена (назви, слова, звернення тощо). В такий спосіб режисер не просто відтворює, але й створює специфічну соціальну реальність, обмежену студійною площею. Будучи включеною в дану реальність (та виключеною із повсякденної реальності), я, соціолог, маю змогу як наочно спостерігати за соціальною взаємодією групи та окремих індивідів, так і самій експериментувати у різний спосіб, викриваючи механізми взаємодії, реакції, поведінкові практики, досліджувати формування "нових" цінностей, установок та норм групи з огляду уявлень, що існують у фантазованій соціальній реальності Дау.

Отже, підсумки.

Що вимагається від сучасного соціолога? По-перше, бути готовим до того, що поле його дослідження є полем фантазій індивідів, покладених в основу їх дій. Отже, мати сміливість у видобутку знань та мужність у висновках. Власне, йому потрібно бути борцем.

По-друге, бути актором, іноді режисером та сценаристом, щоб мати змогу перетворитися на діючого Актора. У такий спосіб він матиме змогу побачити та зрозуміти реальних діячів соціальної реальності.

І останнє — бути готовим до тягарю відповідальності за дії та висновки. Адже бачити світло, або знати, що існує інше, — є великим випробуванням, і групи (печерні люди) далеко не завжди прагнуть до "іншого" знання. Однак якщо не йти цим шляхом, то для соціології питання щодо її доцільності, актуальності нарешті буде вирішеним, однак не в її користь.

Ольга Пахолок
аспірантка Інституту соціології НАНУ

СОЦІАЛЬНІ РЕАЛЬНІСТЬ: ФАНТАЗІЇ ТА ЗНАННЯ

Прагнення пізнати та зрозуміти реальність є невідчужуваною рисою людини як істоти особливого виду. Можна багато сперечатися із цього приводу, проте наразі, мабуть, найбільш авторитетним підґрунтям для її осягнення є наука, точніше – ціла плеяда наук, кожна з яких ставить перед собою мету освітлення деякого об’єкту та пізнання певного предмету. Причому кожна наука цікавиться своїм предметом абсолютно особливим чином: крізь призму власного категоріального апарату та з точки зору своєї “особистої вигоди”. Це, так би мовити, типовий механізм функціонування науки як пізнавального жанру. Особливе місце у сузір’ї наук – зі своїм власним категоріальним апаратом та “власною вигодою” – посідає досить молода зірка соціологічного знання. Власне, її об’єктом пізнання виступає особливий вид реальності – соціальна реальність, про яку вона (соціологія) прагне скласти своє (соціологічне) уявлення та якій прагне дати своє (соціологічне) пояснення. Таким чином, за допомогою специфічної (соціологічної та загальнонаукової) методології здійснюється процес накопичення продуктів пізнавальної та творчої діяльності соціолога та формування величезної “бази даних”, де вільно співіснують, утворюючи неперервний діалектичний зв’язок, соціологічні знання та фантазії. Для того, аби не втратити орієнтирів у цьому шаленому вирі “даних”, корисно було б розібратися у таких питаннях: *Що є соціальна реальність? Що є знаннями та фантазіями, і які знання та фантазії можна вважати соціологічними, та у якому співвідношенні перебувають соціологічні знання та соціологічні фантазії?*

Фактично, помірковано на тему особливостей бачення соціальної реальності з позиції соціологічної перспективи.

Зрозуміло, що відповіді на поставлені питання аж ніяк не передбачають абсолютної конкретності та вичерпності: така вже специфіка самого феномену соціальної реальності, до проблеми (соціологічних) знань та фантазій, якої ми наразі торкаємося. Купа проблем виникає вже на етапі визначення того, що стоїть за словом "реальність", що й казати про ситуацією, коли ми навантажуюмо його означенням "соціальна". Тому зараз ми не організуватимемо масштабний рейд задля пошуку соціальної реальності серед загальної сукупності усього суцього: залишимо це питання філософським дисциплінам. Зосередимо свою увагу на тому, як пропонує її бачити соціологія.

У першу чергу згадаємо про важливу рису соціологічної науки — її мультипарадигмальність, яка, у контексті наших роздумів, означає, що ми можемо трактувати соціальну реальність із досить численної кількості точок зору: від грубого об'єктивістського (позитивістського) до радикально феноменологічного (суб'єктивістського) підходів. Тож для того, аби визначити, чим є соціальна реальність, ми маємо знайти деяке опертя, прийняти одну з парадигм. Фактично, для соціолога це і є відправна точка, із якої починаються усі його знання та фантазії про соціальну реальність.

Отже, коли разом із парадигмою ми отримуємо певне загальне розуміння соціальної реальності, розпочинається наступний етап — пошук знання. Якщо визначити знання як форму існування та систематизації результатів пізнавальної діяльності людини в цілому, то соціологічне знання можна вважати продуктом пізнання соціальної реальності на основі певної "загальної концепції". Це те, що чудово покроково розписано у "Робочій книзі соціолога" у вигляді програми соціологічного дослідження. Йдеться

про алгоритм поповнення бази соціологічних знань за допомогою специфічного інструментарію (кількісна, якісна методологія дослідження та різні варіанти їх поєднання). На виході маємо те, що проект соціологічного дослідження іменує первинними даними: це інформація, що потребує подальшої обробки. Тобто, за великим рахунком, соціологічні знання – це сухий субстрат, який ми можемо різним чином інтерпретувати. Саме на цьому етапі найбільшою мірою підключається фантазія. Тільки отримавши первинну інформацію (плацдарм для роздумів), ми можемо давати волю своїй уяві. Адже фантазія, за визначенням, є нерелевним поєднанням реальних елементів: неможливо фантазувати, не маючи “вихідних” даних. Зрозуміло, що фантазія – передумова будь-якого творчого акту (у широкому сенсі розуміння творчості). І тут, як на мене, важливо розрізнити два види фантазування: це конструктивне – відповідальне фантазування та фантазування безвідповідальне та хаотичне. Перше обов’язково спирається на знання, і тільки підкріплені знаннями фантазії, відповідно, ми можемо віднести до категорії соціологічних.

При цьому хочеться дещо реабілітувати сам термін “фантазія”, який часто в принципі не надто позитивно оцінюється, коли ми говоримо про пізнання. Спершу взагалі виникає бажання протиставити знання про реальність, у тому числі й соціальну, та наші фантазії, пов’язані із її осягненням. Проте, насправді, чи так легко провести чітку межу між фантазіями та знаннями, особливо коли їх предмет – така непростя річ, як соціальна реальність. Як на мене, ці поняття не просто дуже близькі, вони принципово споріднені за формою свого буття та циклічністю перетворення одне в інше. Адже в даному випадку ми говоримо не просто про свавільне фантазування, плодом якого стають неймовірні сюжети “соціальної сюрреальності”, йдеться

про конструктивне значення фантазії як стрижня творчого мислення, без якого ставиться під сумнів сам процес набуття нових знань.

Крім того, важливим моментом, на якому слід зробити окремий наголос, є самореферентність соціальної реальності: соціологія, соціологи, знання та фантазії (у тому числі й соціологічні) — є її елементами. І в даному разі не так важливо, до якої із парадигм ми схилиємося, визначаючи соціальну реальність, адже ми навряд чи зможемо говорити про будь-яку соціальність без людини із її знаннями та фантазіями, від яких, власне, залежить вся її діяльність.

Із усіх наведених міркувань напрошується досить тривіальний висновок про те, що між соціальною реальністю, знаннями та фантазіями наявний деякий діалектичний зв'язок. Відповідно, завдання соціолога, який прагне зрозуміти соціальну реальність полягає значною мірою у тому, щоб взяти на себе відповідальність генерувати такі знання та фантазії про соціальну реальність, які б перетворювали її на більш сприятливе для існування живих істот середовище.

Евгенія Прохоренко

к.соц.н., доцент кафедри соціології Одеського національного університета ім. І.І.Мечникова

СОЦИАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ НА ПЕРЕСЕЧЕНИИ РЕАЛЬНОГО И ВИРТУАЛЬНОГО

Если вас нет в Google, то вас просто нет

XIX Public Relations World Congress

Под реальностью следует понимать материальный мир, который объективно существует в действительности (объективная реальность), и мир, создаваемый индивидуальным сознанием (субъективная реальность). Анализ социальной

реальности и ее компонентов как систем впервые был проведен В. Дильтеем. Социальная реальность, будучи пространственно-временной структурой, представляет собой связи между социальными позициями в определённый момент времени. А. Шюц писал: «...социальная реальность содержит в себе элементы веры и убеждения, которые реальны, поскольку так их определяют участники, и которые ускользают от чувственного наблюдения. Для жителей Салема в XVII столетии колдовство было не обманом, а элементом их социальной реальности, и вследствие этого оно является предметом изучения для общественной науки».

В современном мире социальная реальность благодаря новым информационным технологиям повторяет себя в виртуальном мире. Поэтому рассматривать представления о социальной реальности необходимо в виртуальном ракурсе. Новые информационные технологии, со скоростью света наступающие на общество со всех сторон, «медиа-тизируют» человека. В процессе «медиа-тизации» индивид незаметно лишается своей мощи под фальшивым обликом ее нарастания. «Когда наше тело медиа-тизировано (поймано в сети электронных медиа), оно одновременно подвергается угрозе радикальной «пролетаризации»: субъект потенциально сведен до чистой пустоты, с этого момента даже мой собственный личный опыт может быть похищен, им может управлять механический Другой».

Социальная реальность подтверждает и опровергает себя в виртуальном мире. Это мир иллюзий и фантазий, правды и лжи, норм и девиаций. Как социальная, так и виртуальная реальности представляют собой одно из главных измерений человеческого существования, а потому это сферы свободы.

Итак, общество находится в сети, где каждый связан друг с другом. В.И. Даль понимает связь как «связь — соединенье, скрепа, сцепленье, совокупленье, соотношенье,

зависимость, причинное сродство; товарищество, дружба и знакомство, взаимные дела; все, что собрано из различных частей, но составляет одно». Человек постоянно потребляет различную информацию, в результате он включается в *со-бытие* с людьми, которые открыли, изобрели, произвели это новое. Какое-то время, а именно — во время коммуникации, он находится в этом *со-бытии*. Переживая его, он достигает *со-знания*, т.е. общего уровня осознанности этого события. Сознание приводит его в конечном счете, к смыслу, т.е. к *смыслию*, помышлению событий и *события* в целом вместе с другими участниками сообщения коммуникации. Действительно, человек, не подпитываясь новой информацией, выпадает из события, из бытия. Любопытно, что в древнерусском, старославянском языках слово «скандал» означало сеть, ловушка, соблазн, искушение.

Всемирная деревня, или «*всемирная глобальная деревня*», — термин М.Мак-Люэна, введенный им для обозначения сущности новой коммуникационной и культурной ситуации, которая оформилась в результате распространения в мире электронных средств связи, благодаря чему люди получили возможность мобильной коммуникации между самыми отдаленными точками на планете. По мнению М.Мак-Люэна, электронные средства коммуникации воссоздают общину — всемирную деревню: «земной шар, обвязанный электричеством, не больше деревни». Благодаря электронным средствам коммуникации, передающим информацию со скоростью света, возникает эффект «имплозии» — взрывного сжатия пространства и времени, а также информации. Характерными особенностями всемирной деревни являются: интенсификация и массовость коммуникационных процессов; синтез разных видов коммуникации и коммуникационных средств; глобализация коммуникационных и информационных процессов.

Г.Рейнголд сопоставил виртуальную реальность с древнегреческой «агорой» – собранием граждан для свободного обсуждения новостей и принятия относящихся к общественной жизни решений, агорой также называли городскую площадь для таких собраний. Она была предназначена для театральных и гимнастических развлечений, но со временем все более значительное место на этой площади стало отводиться торговле. Агора функционировала как центр передачи информации и свободного общения. В силу этих причин она связана с политическим усилением Греции и с демократическими традициями. Агора представляла собой полифункциональное образование, совмещавшее в себе священные, общественные, повседневные, профанные функции.

В то же время виртуальная реальность сети Интернет не обладает свойствами социальной реальности: время и пространство виртуального мира иные. Даже режим так называемого «реального времени», используемый при коммуникации – симулякр реального времени, мимикрирующий под него. Виртуальная коммуникативная среда по-иному «размещает» все во времени. Например, возможен повтор, точная копия ситуации того, что в реальности недостижимо. Виртуальная реальность размещена повсюду, где есть технические возможности к входу в нее.

Д.Лукьяненко *сравнивает виртуальную реальность с «царством Питера Пэна»* – островом вечных детей. Виртуальная реальность не признает физиологический возраст человека. Каждый может играть в благородных героев и отважных рыцарей, забывая о том, что жизнь намного сложнее игры. Ярким примером может служить то, что взрослые люди ощущают ностальгию по школьным годам, юности и все свободное время стараются проводить на сайтах типа «Одноклассники.ru».

С.Жижек называет *виртуальную реальность* «матрицей». Под этой метафорой он понимает *виртуальный символический порядок*, который структурирует реальность для общества. Анализируя суть современного фантастического американского фильма Э. и Л.Вачовски «Матрица», успешного за короткое время стать культовым, С.Жижек приходит к заключению, что наш опыт социальной реальности есть искусственная виртуальная реальность, порожденная «Матрицей», мегакомпьютером, непосредственно подсоединенным к нашему сознанию. «Киберпространство воздействует на нашу жизнь: оно не зависит от технологии как таковой, но от ее социального прочтения. Погружение в киберпространство может усилить наш телесный опыт (новая чувственность, новое тело с большим числом органов, новый пол...), но также оно открывает возможность тем, кто управляет машинами, кто управляет киберпространством, буквально похитить наше (виртуальное) тело, лишая нас контроля над ним, так что никто больше не может относиться к телу как к своему собственному».

Как отмечают П.Бергер и Т.Лукман, ключом к пониманию специфики социологического подхода к определению «реальности» является употребление кавычек. Каждый индивид и каждая социальная группа имеют свои собственные представления о том, что именно является реальностью или «существует на самом деле». Поэтому социолог, говоря о «реальности», всегда подразумевает кавычки, т. е. социальную, культурную и индивидуальную относительность этого понятия. Таким образом, социологический подход к изучению социальной реальности характеризуется исследовательской дистанцией: в этом случае объектом изучения является не реальность, а представления о реальности.

Юлія Серєда

*к.соц.н., науковий співробітник відділу
моніторингових досліджень соціально-
економічних трансформацій Інституту
економіки та прогнозування НАНУ*

СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ: ФАНТАЗІЇ ТА ЗНАННЯ

Єдина конкретна річ, що характеризує соціальну реальність як об'єкт дослідження соціальних наук, полягає в аксіоматичному визнанні факту її існування. Між тим, розуміння змісту соціальної реальності, процедури вичленення та методики аналізу соціальних фактів як структурних одиниць такої реальності, співвіднесення сформульованих гіпотез та реальних фактів ставить перед дослідником безліч запитань, що обумовлюють специфіку теоретизування про соціальну реальність. Наслідуючи приклад Е.Валлерстайна⁷⁷, який підкреслював відсутність змісту у конструкції, реконструкції чи деконструкції центрального для всіх соціальних наук поняття “суспільство”, я пропоную не фокусуватися на визначенні та напрямках аналізу не менш значущого, а часом навіть синонімічного поняття “соціальна реальність”, проте окреслити головні виклики, що очікують тих, які намагаються це зробити.

По-перше, виклик неконкретності. Хоча соціальна реальність за своєю суттю є інструментом спрощення комунікації та точкою відліку для відправника та одержувача повідомлення, багатоманітність схем її конструювання та їх незлагодженість суттєво ускладнюють роботу дослідника,

⁷⁷ Валлерстайн И. Миросистемный анализ. Введение / Иммануил Валлерстайн. — М.: Территория будущего, 2006. — С.8.

який часто вимушений приносить вибачення за розробку чергових концептів для пояснення трюїзмів, маючи на меті підкреслення або посилення певного аспекту. Інтерпретація перетворює фізичну дію у простір соціальних дій. Незаперечний факт скупчення певної кількості людей перед стінами будинку перетворюється у ряд потенційних соціальних фактів: мітинг, рекламна акція, тренінг тощо. Раса із біологічної характеристики перетворюється у життєвий досвід: відносини, цінності, дії. 11 вересня 2001 р., коли два літаки врізалися у вежі міжнародного центру торгівлі, є одночасно і жахливим терористичним актом, і найбільшим успіхом у боротьбі проти США, — подія не змінюється, змінюється контекст інтерпретації, зокрема її суб'єкт та процедури. Неконкретність формує квінтесенцією соціальної реальності і одночасно надає широкі можливості для фантазування. Проте новими надбаннями ми не можемо заповнити всі білі плями на мапі соціальної реальності, тому що в принципі не маємо мапи, яка показує її контури. Неконкретність проявляється не тільки у багатоманітних соціальних інтерпретаціях фізичної реальності, а й у диференціації самої соціальної реальності, наприклад, у світі повсякденності чи науковому світі. У цьому контексті мова йде не стільки про саму соціальну реальність, скільки про різні форми фреймів та ментальних конструктів.⁷⁸

По-друге, виклик ізолюваності. В процесі соціологічного фантазування часто народжуються ізолювані саморобні концепти, фрагменти теорій, що посилюють неузгодженість знання про соціальну реальність. Як писав шведський со-

⁷⁸ Наприклад, див. Качанов Ю.Л. *Эпистемиология социальной науки* / Качанов Юрий Львович / Серия: Gallicinium. — М.: Алетейя, 2007. — 232 с.

ціолог Т.Т.Сегерстедт, питання полягає в тому, чи є така ізольованість насправді наслідком неконкретної природи соціальної реальності чи це ілюзія, яка формується внаслідок недосконалості соціологічної теорії та методології?⁷⁹ Ми не тільки доводимо наявність певних соціальних зв'язків, а й передбачаємо, що ці зв'язки характеризують природу соціальної реальності. Анотації соціологічних статей часто містять формулювання на зразок: “доведено, що факт Х обумовлює факт Y”. Емансипація впливає на зменшення рівня народжуваності; більш високий рівень освіти підвищує дохід; поведінка, спрямована на охорону навколишнього середовища, більш поширена серед постматеріалістів, тощо. Що це: окремі соціальні факти чи такою є природа соціальної реальності? Навіть у найкращих регресійних моделях соціальних взаємозв'язків, які також враховують просторову варіативність соціальної реальності завдяки поширенню міжнародних досліджень, завжди залишається вагомий відсоток непоясненого. У масових репрезентативних дослідженнях практично недосяжною залишається група респондентів з дуже високим рівнем доходу та маргіналізовані групи. Проблеми додає несталість соціальної реальності, що посилює ізольованість знань. Вода завжди буде перетворюватися на лід при температурі нижче нуля градусів за Цельсієм; людина з високим рівнем освіти не завжди буде отримувати більш високий рівень доходу порівняно з менш освіченою людиною, навіть за дотримання умов її проживання у розвинутій країні, відсутності кризи та гарній роботі соціальних ліфтів. За таких умов знання про соціальну реальність стає максимально чутливим. Сукупність факторів обумовлює не просто

⁷⁹ *Segerstedt T.T. The nature of social reality / Segerstedt T. Torgny // Acta Sociologica. – 1959. – vol. 4:1. – P.1–28.*

соціальний факт, а соціальний факт у конкретних соціокультурних умовах.

По-третє, виклик помилкової опозиційності. Однією із центральних опозицій у теоретизуванні про соціальну реальність є проблема об'єктивізму / суб'єктивізму. Соціолог із Індії, Рамкрішна Мухерджі, метафорично називає процедури інтерпретації соціальної реальності встановленням синдрому "процес — структура — процес" або синдрому "структура — процес — структура", наголошуючи на вихідному суб'єктивізмі чи об'єктивізмі дослідника та одночасно підкреслюючи неможливість аналізу суспільства у стані статичності або відносної рівноваги.⁸⁰ Тобто, або ідентичність суб'єкта детермінується соціальною структурою або, навпаки, ідентичність, створена завдяки взаємодії індивідуальної свідомості і соціальної структури реагує на таку соціальну структуру, підтримує, модифікує або навіть реконструює її. Між тим у загалі постнекласичних праць П.Бурд'є, Е.Гідденса, П.Штомпки та інших наголошується на помилковості постановки питання про таку опозицію. Як справедливо наголошує П.Бурд'є, одна з найбільших проблем аналізу соціальної реальності полягає у тому, що часто у систему знань необхідно включати те, проти чого спочатку будували наукову істину.⁸¹ Помилкова опозиційність наявна не тільки на рівні теоретико-методологічних процедур аналізу соціальної реальності, а й у буденному житті. Наприклад, антоніми "уявне" та "реальне" у випадку реалізації теорема У.Томаса стають синонімами (мається

⁸⁰ Mukherjee R. Social Reality and Culture / Ramkrishna Mukherjee // Current Sociology. — 1998. — vol. 46, no.2. —P.39-50.

⁸¹ Бурдье П. Опозиции современной социологии / Пьер Бурдье // Социологические исследования. — 1996. — № 5. — С. 36-50.

на увазі теорема: “Якщо людина визначає ситуацію як реальну, вона стане реальною за своїми наслідками”).

По-четверте, виклик деактуалізованості. Соціальна реальність є життєво необхідною. Соціальні конструктивісти наводять безліч доводів на користь того, що будь-яке знання, включаючи базове, як сприйняття реальності, виходячи зі здорового глузду, відбувається й підтримується за рахунок соціальних взаємин. Коли люди спілкуються між собою, вони можуть це робити, виходячи з упевненості в тім, що їхнє сприйняття реальності подібне, і діяти згідно із цим переконанням, таким чином закріплюючи сприйняття цього як істини буденного життя. Разом з тим, буденність соціальної реальності та узвичаювання схем інтерпретації призводять до формування певного фону соціальних дій. Для М.Хайдеггера таким фоном виступає “Dasein” (нормальний, непроблемізований спосіб буття); для Л.Вітгенштейна – “background” (як все сум’яття дій, на якому ми бачимо будь-яку дію і яке обумовлює наші судження, поняття і реакції); для П.Бурд’є – “habitus” (як система схильностей до практик); для І.Гоффмана – “frames” (неявні інтерпретаційні схеми для визначення ситуацій взаємодії) тощо. Неявність фону обумовлює ситуацію певної деактуалізованості соціальної реальності, яка усвідомлюється як дещо само собою зрозуміле. Інтерсуб’єктивність за своєю суттю є “клеєм” соціальної реальності. Разом з тим, це створює методологічні виклики у вивченні соціальних фактів. Як актуалізувати рутинізовані практики? В якій мірі інтерв’ю виявило реальні фактори соціальних дій? Наприклад, якщо під час глибинного інтерв’ю учасники страйку повідомляють, що беруть участь у цьому заході через низький прибуток, це ще не обов’язково є реальним підґрунтям соціальної практики. Саме через деактуалізованість соціальної реальності необхідним стає пошук латен-

тних соціальних факторів. У межах цього виклику також можна поставити проблему відокремлення спостерігача від об'єкта спостереження, який апіорі використовує у фантазіях про соціальну реальність власний життєвий досвід.

*По-н'яте, виклик гіперреальності.*⁸² Використовуючи термін Ж. Бодрійяра, я не стільки наголошую на "смерті соціальності" як розчиненні соціального у великій недиференційованій масі, а на розширенні кордонів соціальної реальності. Мобільні технології надають нам можливість перенесення соціальної реальності у віртуальний простір. Віртуальні соціальні контакти, "тегування" (від англ. "tag" — навішувати ярлик) фотографій у соціальних мережах, симуляційні віртуальні ідентичності — все це є не тільки додатковим інструментом аналізу соціальних зв'язків, а й контексту таких зв'язків. Взаємне проникнення віртуальної та соціальної реальності надає підстави говорити про "розширену" (англ. augmented) соціальну реальність, де віртуальне стає продовженням соціального.⁸³ Сюди ж варто віднести проблему глобалізації соціальної реальності, а також пов'язаних з цим феноменів: прискорення соціального часу, зміни просторово-територіальних характеристик, ріст мобільності тощо. Між тим питання, в якій мірі формування гіперреальності надає можливість будувати загальну мапу соціальної реальності, формулю-

⁸² Тут гіперреальність розуміється за Ж.Бодрійяром як штучна, віртуальна реальність, що містить "надлишок" реальності. Див.: Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Жан Бодрийяр // [Електронний ресурс]. — Доступний з: http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml

⁸³ Waber B.N. Augmented Social Reality / Waber, Benjamin N., Olguin Olguin, Daniel and Pentland, Alex // [Електронний ресурс]. — Доступний з: <http://ssrn.com/abstract=1097109>

вати спільні для всіх гіпотези, залишається спірним. Сьогодні соціальна реальність існує не тільки як творча лабораторія осмислення фізичної реальності, діють й “порожні” соціальні конструкти, що тільки з часом знаходять своє реальне відображення у природному світі. Сучасна фізика все більше покладається на непрямі виміри “віртуальної” фізичної реальності: наприклад, поширені у науковому обігу, проте ще не виявлені, найлегші суперсиметричні частинки “нейтраліно”, квазічастинки тощо. Тобто всі ці частинки на поточний момент є не більш ніж колективною вірою в їх існування, а це вже територія соціальної реальності.

На завершення варто підкреслити, що всі окреслені виклики – це своєрідні дискусійні простори у осмисленні соціальної реальності. Їх перелік жодною мірою не претендує на завершеність через динамічність та безперервність процесу конструювання соціальної реальності, зокрема у фантазіях дослідників.

Данило Судин

*асистент кафедри історії та теорії соціології
історичного факультету Львівського національного
університету імені Івана Франка*

СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ: ФАНТАЗІЇ ТА ЗНАННЯ

Основою повсякденності є *природна настанова*, яка дозволяє жити людині в світі, не замислюючись кожної миті над питанням “Чи реальний цей світ?” Найбільша перевага природної настанови – *непроблематизування* дійсності, коли світ сприймається як даність. Втім, природна настанова стосується не лише повсякденності. Кожна наука опирається на низку непроблематичних понять, які

є її підґрунтям. Для соціології одне з таких концептів є “соціальна реальність”. І все ж, поступ пізнання полягає в кращому розумінні *засобів пізнання*. Тому проблематизація аксіоматичного є ключем до скрині Пандори: здійснивши її, дослідник отримує замість бажаної відповіді в’язку проблем, які до того не могли навіть постати перед ним. Але лише в такий спосіб рефлексія здатна вказати на обмеження дослідження та можливі шляхи подолання обмеження.

Якщо говорити про дефініцію поняття “соціальна реальність”, то необхідно констатувати, що просте визначення не вдається вивести, оскільки соціальній реальності притаманна двоїстість: соціальна реальність — це і *структури*, що існують об’єктивно, впорядковуючи соціальні дії та взаємодії агентів та водночас будучи впорядкованими ними, і *уявлення*, які мають агенти про структури, до яких вони залучені у своїй діяльності. Щоправда, справа не зводиться до констатації двоїстості. Йдеться швидше про комплексність: соціальна реальність існує лише як поєднання двох компонентів — структур та уявлень про них.

А тому проста на перший погляд двоїстість соціальної реальності становить проблему. Соціолог не може обмежитися окремим вивченням структур та уявлень, навіть якщо в його дослідницькій перспективі є інтенція синтезувати результати в одну цілісність. Комплексне явище завжди є чимось якісно іншим, аніж простою сумою його частин. Подвійна природа соціальної реальності ставить соціолога в невизначене положення. Наука соціології спрямована на “картографування” дійсності, тобто створення цілісної картини. Такий “погляд згори” дозволяє побачити об’єктивний вимір соціальних структур, проте його слід доповнити суб’єктивною компонентою — уявленнями агентів. Замість того, щоб обмежитися спогляданням “міста” соціальної реальності з висоти пташиного польоту, соціолог

повинен спуститися в нетрі вуличок і підворіть. В цій точці виникає запитання: чи цілісна картина суспільства є можливою в принципі?

Індивіди діють в межах структур, володіючи *неповним* знанням. Джерелом цієї неповноти є різна структура релевантностей агентів: деякі фрагменти соціальної дійсності є більш актуальними для індивідів, аніж інші. Проте згадана неповнота не зводиться до обмеження знання кількома *фрагментами* дійсності. Інакше можна було зібрати різні картини світу і отримати загальну карту соціальної реальності. Знання агента є *неоднорідним*. Причому воно диференціюється за ступенем надійності. Та його частина, що стосується світу в межах досяжності для індивіда — безпосередньої та опосередкованої, є більш-менш точною. Проте агент володіє і знанням тих фрагментів соціальної дійсності, що перебувають поза його досяжністю. Таке знання може бути хибним і містити помилкові уявлення про соціальні структури, які перебувають поза впливом індивіда. Проте згадувана хибність характеризується тривкістю: в агента відсутні можливості верифікувати наявні уявлення — вже хоча б тому, що вони стосуються тих структур, що перебувають поза сферою досяжності. Отже, запас знання індивіда складається з двох частин: надійного знання світу в безпосередній та опосередкованій досяжності та ненадійного знання світу поза зоною досяжності. Останнє ж може бути як просто неточним, так і цілком помилковим. Проте ненадійне знання соціолог не може просто відкинути, адже воно впливає на постави агента. Якщо з'ясувати, яким є джерело цього ненадійного знання, то виявиться, що воно має соціальний характер і входить до природної настанови. Фактично, ненадійне знання є неproblematicним знанням, яке містить в собі уявлення про основи соціального порядку як *цілісності* — чи у формі експліцитно

сформульованих принципів, чи у формі конкретних реалізацій основних принципів дійсності. Тобто ненадійне знання задає індивідові рамку інтерпретації дійсності, визначаючи підставовий принцип, яким керується індивід в своїх практиках. Відтак, соціолог не може відкинути таке знання, оскільки тоді це буде грубою помилкою з погляду теоретики Томаса. А тому неістинне знання стає істинним в своєму впливі на практики. Останні ж формують і забезпечують відтворення соціальних структур.

Соціолог повинен аналізувати весь комплекс уявлень індивіда по соціальну дійсність, в надії отримати знання про неї. Адже знання — це уявлення про довколишній світ, причому спостерігається когерентність між уявленнями та дійсністю. У випадку розходження йдеться вже не про знання, а про фантазії. Проте неоднорідність соціального знання призводить до неможливості створення цілісної картини соціального світу. Уявлення агентів про світ не стільки взаємодоповнюють одні одних, скільки взаємо накладаються. Адже те, що є поза досяжністю для одних агентів, виявляється в сфері досяжності для інших. Відтак уявлення останніх будуть надійним знанням, а перших — ненадійним. Через це об'єднати уявлення різних агентів неможливо: доведеться узгоджувати між собою суперечливі ідеї. Цієї проблеми не існувало б, якби соціолог міг собі дозволити враховувати лише надійне знання, яке б якраз і доповнювало б одне одного. Необхідність звернення і до ненадійного знання робить всі спроби створення цілісної картини соціальної реальності марними.

Саме через це соціолог опиняється в стані невизначеності: будь-яка цілісна картина соціальної реальності, яку він запропонує, не буде відповідати дійсності. Тобто не буде знанням. Отже, вона буде фантазією? На перший погляд, ситуація, яка позбавляє соціологічне знання ста-

тусу знання та перетворює його на фантазії, є небезпечною для соціології як науки. Адже одним із завдань соціології є продукування точного та надійного знання про соціальну реальність. Проте інші завдання мають не гносеологічний чи епістемологічний характер, а *соціальний*. Соціологія також повинна діагностувати проблеми суспільства, а завдяки цьому – слугувати перетворенню суспільства. Чи впливає на виконання цих функцій статус соціології як фантазії? Безсумнівно, що впливає: такий статус *сприяє* виконанню соціологією своїх функцій.

Якщо розглянути соціальне значення фантазій, то виявиться, що вони не є дисфункційними у пристосуванні індивіда до навколишньої дійсності. Хоча здоровий глузд підказує, що хибні уявлення про дійсність повинні були б загрожувати навіть виживанню людини як біологічної істоти, адже вони не сприяють адаптації до довколишнього середовища – біологічного чи соціального. Проте такий брак адаптації не означає автоматичної загибелі – він може слугувати рушієм для *перетворення* дійсності. Фантазії є способом уникнення тиску від принципу реальності, тобто дезадаптації до реальності. Через це у фантазіях міститься альтернативне уявлення про дійсність, тобто імпліцитно – інтенція до зміни реальності. Адже завдяки фантазіям індивід проблематизує сам принцип реальності, оскільки припускає, що існуюча форма реальності не є єдиною можливою, а тому визнає можливість його зміни. Саме до фантазій належать уявлення про те, як *має бути*. Звідси можемо зробити парадоксальний висновок, що цінності теж є фантазіями, адже вони є уявленнями про *бажану* модель поведінки.

Соціолог не може уникнути фантазування в своїх дослідженнях. Якщо він намагатиметься отримати надійне знання про соціальну реальність (навіть якби це було б можливо), то він змушений буде обмежитися лише кон-

статацією існуючого стану суспільства. Через це соціологія не зможе виконувати своїх соціальних функцій — сприяти зміні суспільства. Проте і така ситуація не є можливою, адже соціолог може бути вільним від оцінок в дослідженні соціальної реальності, але не від *цінностей*. Останні ж визначатимуть його структуру дослідницьких релевантностей при виборі об'єкта і предмета дослідження. Якщо сприймати цінності як різновид фантазій, то отримуємо висновок, що соціологія впливає з фантазування. Проте навіть така схоластика є зайвою: соціолог аналізує проблеми, які він вважає актуальними і важливими. Причина, яка скеровує його до цього — інтенція (часто неусвідомлювана) змінити існуючий стан суспільства. Звісно, соціолог не може пропонувати політичних програм чи закликів. Але він повинен вказувати на існування соціальних проблем, сприяючи цим до посилення соціального інтересу до них — і у такий опосередкований спосіб сприяючи їх вирішенню. Уявлення про те, що є проблемою, визначаються суспільними цінностями. А уявлення про вирішення проблеми — це прагнення "перенести" суспільство в стан, де цієї проблеми не існує. Отже, виходить, що соціолог в своїх дослідженнях неусвідомлено керується фантазіями. Соціальна місія соціолога полягає не в адаптації суспільства до його проблем, що означало б визнання існуючого стану як нормального, але в його трансформації. А в основі кожної трансформації дійсності лежить фантазія. Не випадково промови Мартіна Лютера Кінга часто розпочиналися словами: "Я маю *мрію*". Майже в той же час американський соціолог Ч.Р.Міллз описав спосіб реалізації соціологом своєї соціальної місії поняттям "соціологічна *уява*". Дивно співпадіння, бо фантазія — це результат роботи уяви.

Соціологічне знання про соціальну реальність також є комплексним: воно є поєднанням знання та фантазії. Проте це поєднання не є механічним, коли сторонній спостері-

гач може розрізнити, де ж знання, а де — фантазія. Комплексність — це ситуація, коли результат є якісно іншим, ніж простою сумою частин. Соціологія є знанням та фантазією: без знання фантазії приречені залишатися нереалізованими, без фантазій знання буде зрадою соціологією власних принципів.

Світлана Шевченко

*асистент кафедри соціології факультету
психології та соціології Гуманітарного Інституту
Національного Авіаційного університету*

СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ: ФАНТАЗІЇ ТА ЗНАННЯ

Після книги Н.Н.Талеба “Чорний лебідь” роздумувати на задану тему надзвичайно важко — всі роздуми видаються марними. Чим взагалі займається наша наука, якщо жодної значної події все рівно не можна передбачити? Якщо крива нормального розподілу — лише марна спроба пояснити вже відоме, а невідоме при цьому залишається в «хвостах» та вибухає в самий неочікуваний момент? Якщо всі теоретики описують значні події тільки після того, як вони відбулися? Весь наш складний світ опиняється під владою непередбачуваного, — якби хтось міг допустити, пише Н.Талеб, можливість атаки 11 вересня, вона б не відбулася.

Однак, якщо проїнятися скепсисом одного з найвидатніших мислителів сучасності, то можна кидати соціологію та виховувати дітей, — принаймні, виховання не сприймається суспільством як наукова робота і дозволяється всім дієздатним членам суспільства, котрі досягли 18 років. (Між іншим, дарма дозволяється, деяким не завадило б скласти іспити на формальну логіку та відсутність нервових захво-

рювань. Втім, знаючи, як в нашій країні видають довідки...) Але прикро усвідомлювати, що все, чому тебе навчали не найгірші викладачі, все, чим займаються не останні вчені, все це — дарма. Тож спробую, згідно з концепцією "роби, що повинен, і будь, що буде" описати свої враження від того, як і яким чином соціологія підміняє знання соціальної реальності фантазіями щодо неї.

Приклад перший. До груп із низьким статусом при різноманітних всеукраїнських дослідженнях традиційно зараховують домогосподарок (за критерієм відсутності роботи). Але насправді сьогодні саме ті домогосподарки, доходи чоловіків яких дозволяють їм *не* виходити на роботу відразу після народження дитини⁸⁴, а сидіти вдома, мати приємне хобі, відвідувати курси французької, водити дитину на розвиваючі заняття та відпочивати всією родиною в Іспанії або Греції, — навряд чи відносяться до такої ж самої низькостатусної групи, як непрацюючі пенсіонери із пенсію 1000 гривень або працівники сільського господарства.

Приклад другий. Масові дослідження традиційно цікавляться дорослим населенням, тобто тими, кому виповнилося 18 років, в той час як підлітки являють собою дуже активну соціальну групу хоча б в силу фізіологічних причин. В той же час соціологічна наука мало опікується тими членами суспільства, хто не досяг 18 років, подекуди приділяючи увагу лише малолітнім злочинцям або ж малолітнім вагітним. Розвиток же ЗМК сьогодні дає досліднику *готовий* масив інформації про молодші вікові групи, адже саме вони найбільше представлені в соціальних мережах типу "В Контакте".

⁸⁴ Українське законодавство сьогодні є дуже ліберальним у цьому аспекті, — жінці надається неоплачувана відпустка по догляду за дитиною до 3-х років із збереженням місця роботи.

Приклад третій. Дещо дистанціюючись від макрорівневого поділу за критеріями віку, етнічності, доходу, освіти, регіону і тому подібними, можна побачити не такі чисельні, але більш динамічні та рухливі спільноти власників малого бізнесу⁸⁵, стартаперів, свідомих батьків⁸⁶, шопоголів, хоумскулерів, рольовиків, екологічно свідомих⁸⁷, хендмейдерів, ЛГБТ-спільноти, громадських діячів та блоггерів. А хіба не є реальністю чисельний “офісний планктон” з менш чисельною часткою тих, хто прагне оригінальності та надає перевагу не гламуру, а різного роду андеграунду, вдень виконує всі обов’язки офісного працівника, а ввечері йде слухати інді-рок (живий звук!) у прокурений паб? Наведені приклади можуть видаватися дещо екзотичними, але є, на мою думку, як мінімум дві причини, чому їх не потрібно ігнорувати. По-перше, це ті ідентичності, які дійсно визначають поведінку людини, її стиль життя, адже вони з’явилися в результаті принаймні якоїсь саморефлексії, на відміну від більш традиційних, не настільки відрефлектованих, які є, можливо, більш вкоріненими, але й більш латентними, такими, що мало впливають на практики повсякденного життя⁸⁸. Так, наприклад, дослідження релі-

⁸⁵ Які, згідно з сучасним анекдотом, згодні працювати 80 годин на тиждень на себе, аби не працювати 40 — на когось.

⁸⁶ Слінгомам з числа свідомих батьків можна побачити й просто на вулиці — вони носять своїх маленьких дітей у слінгах.

⁸⁷ Екологічність поширюється на все — від переїзду з великого міста до сільської місцевості в екопоселення однодумців до народження дітей без допомоги медичних закладів.

⁸⁸ Не виключаю, що за умов надзвичайних обставин ці більш традиційні ідентичності, які мало впливають на повсякденні практики, можуть проявлятися в усій повноті та визначати поведінку їхніх носіїв.

гійності в сучасному українському суспільстві демонструють величезний розрив між кількістю тих, чия ідентичність «православний» проявляється в основному у відповіді на запитання про конфесійну приналежність під час опитування, та тих, чия православна ідентифікація втілюється в стилі життя, ціннісних орієнтаціях та повсякденних практиках. Таким чином, оптика загальноукраїнських масових досліджень інколи не має змоги наблизитися до соціальної реальності існуючих груп та спільнот, чия ідентичність є хоча не зовсім звичною в публічному просторі, але визначальною для ціннісних орієнтацій та повсякденних практик своїх носіїв. Друга причина, чому соціологічне знання не повинно ігнорувати різного роду незвичні спільноти, полягає в тому, що навряд чи хто візьме на себе сміливість спрогнозувати, які саме зміни відбудуться за десять (а, можливо, й три-п'ять) років, і чи не стане маргінальна сьогодні група законодавцем моди в просторі життєвих стилів⁸⁹.

Звичайно, можна вважати фантазією існування таких груп, точніше, вважати інтелектуальною фантазією гіпотезу про їхню важливу роль в нашому суспільстві, — піраміда Маслоу поки тримається міцно, і за умов перманентної кризи цінності самоконституювання, дійсно, важливі аж ніяк не для більшості населення, і поки базові вітальні потреби не є задоволеними, мало хто буде опікуватися конструюванням ідентичності, особливо якоїсь незвичної. Так, усі дослідження кажуть, що конформізм та традиціоналістська свідомість поки що перемагають. Але, не дивлячись на це, не завжди можна впевнено заявляти, що, наприклад, низький рівень доходу автоматично перекри-

⁸⁹ Тут можна послатися на дуже відому працю М.Дж.Пенна "Мікротенденції".

ває всі можливості для творчої самореалізації, адже відсутність загальноприйнятих матеріальних благ може не відігравати важливої ролі для представників певних субкультур, орієнтованих не на споживання. Інший приклад — власники малого бізнесу, які несуть за нього повну відповідальність, вкладають усі кошти в розвиток, що іноді відчутно впливає на сімейний прибуток, але їхня ідентичність «вільного підприємця» унеможлиблює буття у якості найманого працівника на нецікавій, хоч і більш оплачуваній та менш відповідальній, роботі.

Ще один аспект, де соціологія балансує між знанням та фантазією — це буденність. “Насиченого опису”, на мою думку, бракує сучасним академічним дослідженням, які зазвичай презентують результати у вигляді таблиць та графіків. Я й сама люблю узагальнення, і спокуса виділити певні групи, кластери, впливові фактори є дуже сильною, а як же інакше структурувати отримані дані? Але чи не втрачаємо ми реальність у цих категоріях, типах та кластерах⁹⁰? Чи не жертвуємо смислами заради краси схеми? Як би не хотілося нам вважати себе експертами, але писати, наприклад, про соціальні мережі, не користуючись ними, — нереально. Це той випадок, коли краще спробувати самому (не забуваючи, звичайно, про наукову дистанцію), ніж опитати 1000 респондентів. Точніше, опитати теж можна, але якщо це джерело інформації буде єдиним, воно буде неповним. Я чому так наполягаю на “вільних підприємцях”? Тому що бачу цю реальність 24

⁹⁰ Я дозволю собі посылитися на власну статтю, запропоновану на конкурс. Найбільш цікавим мені там здаються приклади, що презентують представників того чи іншого кластеру юзерів, — їхні власні тексти, які є набагато більш красномовними, ніж мої пояснення.

години на добу у вигляді власного чоловіка, і розумію, що наведений вище анекдот краще і лаконічніше вхоплює цю саму реальність, ніж будь-які наукові дослідження.

Інша пастка може очікувати дослідників в Інтернет-просторі. Якщо в масових дослідженнях, особливо при великих опитуваннях, відповіді можуть являти собою горезвісну “реакцію паперу на олівець”, то соціальні мережі, блогосфера, тематичні форуми нібито являють собою зону добровільного самовираження — тільки встигай вивчати. Але тут нас підстерігає гофманівська сцена, “презентація себе” в повний зріст, багаторазово підсилена технічними можливостями відповідних сервісів. Можливість сказати про себе світу тільки те, що хочеться, щоб світ знав про тебе, — чудова сама по собі, але не для дослідника. Втім, йому матеріалу для інтерпретації вистачить, варто тільки навчитися самому дистанціюватися від впливу нових ЗМК.

Завершуючи ці малоструктуровані роздуми, хотілося б, однак, зазначити, що всі ті викривлення соціальної реальності, якими супроводжуються соціологічні дослідження, парадоксальним чином нівелюються при ще більш масштабних проектах типу порівняння країн Європи. Розмір, дійсно, має значення, адже при порівнянні десятків країн Україна дійсно опиняється в тій ніші, де показником життєвого успіху є матеріальний добробут, а стратегією його досягнення — конформізм. Але тут, на жаль, знання повністю відображає соціальну реальність.

Наукове видання

СОЦІОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА: ЧИСЛА І СМИСЛИ

Матеріали Міжнародних соціологічних
читань пам'яті Н.В.Паніної

За науковою редакцією
Є.Головахи та О.Стегнія

Відповідальна за випуск *Т.Загороднюк*
Редактор *К.Іващенко*
Коректор *О.Жуленьова*
Комп'ютерна верстка *І.Данилюк*

Підписано до друку 15.11.2011 р. Формат 70x100/32. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 11. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "РПФ "Азбука".
04080, Київ-80, вул. Фрунзе, 19/21